

«некрологи». К первой категории отнесены публикации, посвященные биографиям и вкладу в науку отдельных исследователей, ко второй — становлению и функционированию отдельных учреждений, организаций, мероприятий (съезды) и т.д., к третьей — истории исследования отдельных проблем, периодов или территорий, к четвертой — публикации, содержащие источниковедческий анализ историографических или архивных источников, а также затрагивающие вопросы методологии. Такая широкая трактовка категорий позволила избежать ненужного дробления, что усложнило бы анализ. Также следует заметить, что определенные трудности возникли с хронологической атрибуцией публикаций, поэтому она имеет достаточно условный характер, так как часто деятельность изучаемых организаций или ученых выходит за рамки выделяемых периодов, а исследования по истории изучения проблем или регионов вообще могут иметь хронологический диапазон с XVIII века и по наши дни. Но, тем не менее, данная классификация все-таки позволяет выполнить поставленные исследовательские задачи.

Количественное распределение историографических публикаций в журнале «Российская археология» по годам и подкатегориям представлено в таблице 1.

Стоит отметить, что «история науки» была составной частью общей первой рубрики еще в журнале «Советская археология», а в 1996 году была выделена отдельно. Как видно из приведенных данных, основную массу историографических публикаций в журнале «Российская археология» составляют материалы, посвященные персоналиям, затем идет институциональная история и история исследований. Статьи, посвященные источникам по истории археологии или методологии исследований — единичны.

Среди биографических публикаций преобладают некрологи, затем следуют поздравления к юбилеям. Часто вместе с этими материалами в номере помещали и статьи, посвященные творчеству того или иного ученого, иногда написанные на основе собственных воспоминаний. Также к юбилейным датам приурочены и многие другие материалы о вкладе в науку того или иного археолога, работавшего, как правило, в период 1930—1980-х годов.

Подобная тенденция частично сохраняется и в категории «институциональная история». Так, ряд материалов в 2009 году был приурочен юбилею Императорской археологической комиссии, другие статьи — юбилею самого журнала «Российская археология» и т.д. С памятливыми датами, как правило, не связаны статьи, освещающие деятельность различных организаций или объединений XIX — первой половины XX вв.

В категории «история исследований» ситуация несколько иная. Публикации из этой категории значительно уступают по количеству двум

предыдущим категориям. Здесь, наряду с отдельными статьями об археологическом изучении того или иного памятника, региона или проблемы, встречаются материалы об истории или современном состоянии различных направлений в археологии, связанные с проведением конгрессов или конференций, например, VI Международного конгресса по славянской археологии в 1996 г.

Статьи из последней категории «источники / методология» в журнале «Российская археология», так или иначе, связаны с А.А. Формозовым. Сюда входят его публикации по источникам XIX века, статьи методологического плана о периодизации отечественной археологии и современной библиографии по теме, а также отзывы на работы А.А. Формозова по поводу освещения современной истории науки, опубликованные в 2006 году.

Перейдем к рассмотрению публикаций в центральном украинском издании «Археологія». Количественное распределение историографических публикаций в нем по годам и подкатегориям представлено в таблице 2.

В 1992 году в журнале «Археологія» уже существовала рубрика «Пам'ять археології», в рамках которой публиковались многие историографические статьи, и только в 2010 году ее переименовали в рубрику «Історія науки». Как видно из приведенных данных, публикации из первой категории полностью преобладают над двумя другими, а статьи, относимые к категории «источники / методология» вообще единичны и, главным образом, связаны с рубрикой «Публікація архівних матеріалів».

В категории «персоналии» значительную часть составляют поздравления к юбилеям и некрологи, причем часто они преобладают над остальными подкатегориями. Сюда же следует отнести и статьи-передовицы, посвященные чьему-либо юбилею. Все эти публикации, как правило, имеют небольшой объем — от 1 до 3 страниц, и не являются полноценными статьями. Среди биографических публикаций в журнале «Археологія» значительное число составляют статьи, посвященные ученым 1920—30-х годов, многие из которых были репрессированы. Несколько меньше статей, о деятельности археологов конца XIX — начала XX вв., работавших на территории современной Украины — В.В. Хвойки, В.Б. Антоновича, Ф.К. Вовка и других. Статьи об ученых середины — второй половины XX века количественно даже преобладают над двумя предыдущими подкатегориями и, как правило, связаны с юбилеями того или иного деятеля. Также часто встречаются статьи мемуарного характера о работе того или иного ученого. Связь с памятливыми датами — это основная черта многих библиографических публикаций в журнале «Археологія».

Значительная часть статей в этом издании, относимых к категории «институциональная

Таблица 1. Историографические публикации в журнале «Российская археология»

Категория	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Персоналии	7	6	14	9	9	8	18	12	8	14
19 в.		2		1	1	1				1
пер. пол. 20 в.		1	1	1	1		2	1		
сер. 20 в.	2	1	2			1	4	3		1
втор. пол. 20 в.					1					
Некрологи	5	3	11	6	6	6	8	5	8	10
Юбилей				1			4	3		2
Институциональная история	3		1	1	4			5		2
19 в.	2				1					
пер. пол. 20 в.	1									1
втор. пол. 20 в.				1	3			4		1
20 в.			1					1		
История исследований					3		1	1	4	
19 в.										
пер. пол. 20 в.										
втор. пол. 20 в.					3		1	1		
20 в.									4	
Источники / методология		1*	1	1*						
Итого	10	8	16	11	16	8	19	18	12	16
Категория	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Персоналии	15	13	15	14	15	9	23	18	14	16
19 в.			1				6	4	2	3
пер. пол. 20 в.	1					1		1	3	1
сер. 20 в.	3	3	3	3	1		3			
втор. пол. 20 в.							1			2
Некрологи	9	7	5	5	10	8	8	6	4	7
Юбилей	1	3	6	6	4		5	7	5	3
Институциональная история						4	7	6	2	2
19 в.						1	1	6		
пер. пол. 20 в.							1		1	1
втор. пол. 20 в.							5		1	
20 в.						3				1
История исследований	6			1	1	1	2			
19 в.										
пер. пол. 20 в.	1									
втор. пол. 20 в.	5			1						
20 в.					1	1	2			
Источники / методология	1				5**					
Итого	21	13	15	15	21	14	32	24	16	18

* Библиография.

** Отзывы на книги А.А. Формозова.

история», касаются истории самого Института археологии НАН Украины либо его подразделений. Многие из них также приурочены к юбилейным датам. Что касается подкатегории «первая половина XX в.», то в ней многочисленны публикации, рассматривающие археологическую деятельность музеев в 1920 — 30-е годы, а также других организаций, например, Полтавской ученой архивной комиссии, существовавшей в начале XX в, или развитие археологии во Львовском университете в межвоенный период.

К категории «история исследований» относится еще меньше статей. Они касаются, как археологического исследования отдельных территорий, так и истории изучения отдельных культур и проблем. Эти публикации меньше остальных привязаны к юбилейным датам, хотя и здесь есть исключения — юбилей открытия трипольской культуры.

Публикации четвертой категории «источники / методология» в основном касаются архивных материалов по истории археологии. Их наименьшее количество, хотя в журнале «Археология» существовала даже целая рубрика. Хронологически они охватывают период от XIX до середины XX вв.

В отличие от выходящих четыре раза в год центральных археологических журналов, рассмотренных выше, «Археологические вести» и «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині» выходили не так регулярно. Они издаются в Санкт-Петербурге и Львове, а значит, могут репрезентовать развитие археологии вне столиц в обеих странах.

Количественное распределение историографических публикаций в журнале «Археологические вести» по годам и подкатегориям представлено в таблице 3.

Таблица 2. Историографические публикации в журнале «Археологія»

Категория	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Персоналии	14	4	7	6	13	12	19	14	12	9
19 в.	1		1			1	1		1	1
пер. пол. 20 в.	6		1	1	2		2	1	3	
сер. 20 в.		1							2	
втор. пол. 20 в.	1		1		3	5	4			
Некрологи	1	2	2	4	3	2	6	5	2	6
Юбилеи	5	1	2	1	5	4	6	8	4	1
Институциональная история			1	1	1			2	1	1
19 в.										
пер. пол. 20 в.				1						1
втор. пол. 20 в.			1		1			2	1	
20 в.										
История исследований				1					1	1
19 в.										1
пер. пол. 20 в.										
втор. пол. 20 в.										
20 в.				1					1	
Источники / методология										1
Итого	14	4	8	8	14	12	19	16	14	11
Категория	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Персоналии	15	9	15	10	7	20	19	18	17	18
19 в.		1			2			1		1
пер. пол. 20 в.	1	2	3	1		2	3		1	1
сер. 20 в.						5	1			
втор. пол. 20 в.	3		3		1	2	2			5
Некрологи	4	3	5	3	3	2	6	4	2	4
Юбилеи	7	3	4	6	1	9	7	13	14	7
Институциональная история	1	1		1		2	1	2	2	1
19 в.										1
пер. пол. 20 в.	1					2		2	2	
втор. пол. 20 в.				1						
20 в.		1					1			
История исследований	1			1	1	1	1		1	1
19 в.										
пер. пол. 20 в.										
втор. пол. 20 в.	1								1	
20 в.				1	1	1	1			1
Источники / методология					2	2	1			1
Итого	17	10	15	12	10	25	22	20	20	21

Если в первых двух номерах «Археологических вестей» историографические статьи отсутствовали полностью, то уже в третьем номере появилась специальная рубрика «Персоналии», а в четвертом — еще и «История науки». Среди историографических публикаций этого издания наибольшее количество относится к первой категории. При этом в ней также преобладают некрологи и юбилейные поздравления. В журнале имеется и сравнительно много статей, посвященных археологам середины—второй половины XX в., значительная часть этих публикаций приурочена к юбилейным датам или некрологам. Гораздо меньше материалов об ученых первой половины прошлого века, и еще меньше — о деятелях XIX века, но эти подкатегории, как правило, публикуются независимо от памятных дат, что говорит о систематическом изучении проблематики отдельными исследователями.

Среди публикаций второй категории преобладают статьи об археологических организациях XIX века, в частности, Императорской археологической комиссии, а также об истории Фотоархива ИИМК. Подобная ситуация и с материалами третьей категории — большая их часть посвящена истории изучения в позапрошлом веке территорий, памятников или отдельным находкам. Есть статьи об археологических исследованиях в 1920 — 30-е годы и о стадиялизме. В немногочисленных статьях, относящихся к четвертой категории, рассматриваются архивные источники из Научного архива ИИМК, преимущественно касающиеся археологии XIX века.

Журнал «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині» несколько отличается от рассмотренных выше изданий. Количественное распределение историографических публикаций в нем по годам и подкатегориям

Таблица 3. Историографические публикации в журнале «Археологические вести»

Категория	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Персоналии			5	3			3	8	4	8
19 в.								1	1	
пер. пол. 20 в.							1			
сер. 20 в.								3		
втор. пол. 20 в.			4							8
Некрологи			1	3			2	2	2	
Юбилеи								2	1	
Институциональная история				2			1	1		
19 в.				1			1			
пер. пол. 20 в.										
втор. пол. 20 в.										
20 в.				1				1		
История исследований							1			1
19 в.										
пер. пол. 20 в.							1			
втор. пол. 20 в.										
20 в.										1
Источники / методология							1			
Итого	0	0	5	5	—	—	6	9	4	9
Категория	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Персоналии	2	8	6	6	6	2	11		5	6
19 в.		2								
пер. пол. 20 в.	1			2			4			1
сер. 20 в.					2					2
втор. пол. 20 в.		2	2	1					1	
Некрологи		2	2	2	3	2	1			1
Юбилеи	1	2	2	1	1		6		4	2
Институциональная история	2	1		1		2				
19 в.						2				
пер. пол. 20 в.	1	1								
втор. пол. 20 в.	1									
20 в.				1						
История исследований			1						2	3
19 в.			1						2	2
пер. пол. 20 в.										1
втор. пол. 20 в.										
20 в.										
Источники / методология				2						1
Итого	4	9	7	9	6	4	11	—	7	10

«—» Журнал не издавался.

представлено в таблице 4. Так, выпуск 7 издания был полностью посвящен истории археологии, в него вошли материалы Археологических чтений памяти Александра Черныша.

Среди историографических статей в «Материалах і дослідженнях з археології Прикарпаття і Волині» также преобладают публикации биографического характера, однако здесь некрологи и юбилейные поздравления составляют очень незначительную часть. В то же время статей об археологах-исследователях Западной Украины XIX века, межвоенного периода и второй половины XX века, примерно, одинаковое количество. Меньшую группу составляют публикации второй категории, среди которых присутствуют посвященные как археологическим институциям Галичины XIX века и межвоенного периода, так и Отделу археологии Института украинознания им. И. Крипьякевича НАН Украины. Еще меньше статей третьей

категории, в которых рассматривается история изучения отдельных территорий, культур и памятников в XIX — XX веках. Публикации, относящиеся к категории «источники / методология» в этом издании отсутствуют.

Общее соотношение историографических публикаций в рассмотренных выше четырех изданиях представлено на рисунке 1. Здесь сложно выделить какие либо закономерности, так как количество публикаций по истории науки, то увеличивалось, то уменьшалось. Однако можно отметить, что во всех четырех журналах преобладают историографические публикации биографического характера, а в них, в свою очередь, за исключением «Матеріалів і досліджень з археології Прикарпаття і Волині», преобладают некрологи и юбилейные поздравления. К памятным датам приурочены и многие статьи об ученых, особенно о деятелях середины — второй половины XX века, материалы,

Таблица 4. Историографические публикации в журнале «Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині»

Категория	1992	1993	1994	1995	1996	1997	1998	1999	2000	2001
Персоналии				1			42			
19 в.							14			
пер. пол. 20 в.							8			
сер. 20 в.										
втор. пол. 20 в.							15			
Некрологи				1			1			
Юбилей							4			
Институциональная история							1			
19 в.										
пер. пол. 20 в.							1			
втор. пол. 20 в.										
20 в.										
История исследований				1						
19 в.										
пер. пол. 20 в.										
втор. пол. 20 в.				1						
20 в.										
Источники / методология										
Итого	—	—	—	2	—	—	43	—	—	—
Категория	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011
Персоналии	6			1	3	6	5	3	3	2
19 в.						1		1	1	1
пер. пол. 20 в.					1	3	3	1	1	1
сер. 20 в.										
втор. пол. 20 в.	5			1	2	2	2	1	1	
Некрологи	1									
Юбилей										
Институциональная история	1			1		1	3		1	
19 в.				1		1	2			
пер. пол. 20 в.							1			
втор. пол. 20 в.	1									
20 в.									1	
История исследований	4			2	1		2	1	1	
19 в.					1			1		
пер. пол. 20 в.										
втор. пол. 20 в.	4									
20 в.				2			2		1	
Источники / методология										
Итого	11	—	—	4	4	7	10	4	5	

«—» Журнал не издавался.

посвященные институциональной истории. Наименее связаны с юбилеями публикации по периоду XIX — первой половины XX вв. Время от времени в изданиях встречаются отдельные статьи, затрагивающие историю исследования того или иного региона, культуры, памятника. Работы источниковедческого характера или публикации, посвященные вопросам методологии исследований по истории науки, крайне редки, а в некоторых изданиях отсутствуют полностью. Все это подтверждает приведенные выше выводы И.Л. Тихонова и И.В. Тункиной относительно «историографического бума» и «антропологического поворота».

В общем можно заключить, что для исследований по истории науки и в России, и в Украине характерны схожие тенденции, хотя есть и некоторые различия. Так, в Украине больше статей написаны под конкретные даты и не являются частью более широких исследований,

особенно это касается периода второй половины XX века.

На основании изложенного выше можно сформулировать ряд рекомендаций по развитию направления.

А.А. Формозов еще в далеком 1975 году писал: «Важные сведения содержатся в некрологах и юбилейных статьях. Разумеется, никому не нужны трафаретные фразы о «расцвете творческих сил» или «удивительной скромности» юбиляра или покойника, но сплошь и рядом такие статьи — единственная форма подведения итогов работы ученого» [Формозов, 1975, с. 10—11]. За прошедшие 37 лет ситуация практически не изменилась. Безусловно, нужно отдавать дань уважения ушедшим коллегам, и поздравлять юбиляров. Однако также необходимо и объективно оценивать научное наследие наших предшественников, в том числе, видеть ошибки и замечать

недочеты, дабы самим не повторять их в будущем. Однако подобная критика вовсе не уместна в юбилейных статьях. Вот и получают жителя святых, особенно, когда к очередной дате текст пишется не на основе архивных материалов, а опираясь на статьи о прошлых юбилеях.

Это все говорит о необходимости начать широкие систематические исследования творческого пути археологов второй половины XX века. Для этого будет целесообразным привлечение архивных материалов по указанному периоду, что влечет за собой кропотливую источниковедческую работу и соответствующие публикации. При этом не стоит отбрасывать и субъективный опыт очевидцев. Использование методов устной истории может значительно дополнить существующие архивные источники, тем более, что уже имеются примеры подобных исследований [Палиенко, в друк].

И, самое главное, по мнению автора — уже много говорилось об «антропологическом повороте, когда стали видеть «науку в человеке» и «человека в науке», однако пришло время увидеть за отдельными людьми целое научное сообщество, увидеть науку в контексте общества своего времени. А это возможно только при переносе акцента с биографических исследований на институциональную историю. Исследования по институциональной истории советской археологии 1950 — 80-х годов — одна из самых актуальных и насущных проблем сегодня.

Также стоит напомнить, что любая научная работа невозможна без разработки соответствующей методологии, а, как было показано выше, работ по методологии истории археологии в отечественной науке чрезвычайно мало. Поэтому на первый план также выходит решение методологических проблем и создание соответствующей теории.

Безусловно, что сказанным выше весь круг проблем истории археологии в России и Украине не исчерпывается, при этом могут быть предложены и альтернативные концепции. И только будущая практика покажет кто прав, ведь только она, как известно, критерий истины.

Палиенко С.В. Усна історія як джерело до вивчення радянської теоретичної археології / Палиенко С.В. // У друк.

Тихонов И.Л. «Историография» или «история науки»? (о современных исследованиях по истории археологии) / И.Л. Тихонов // История археологии: личности и школы: Матер. Междунар. науч. конф. к 160-летию со дня рожд. В.В. Хвойки. — СПб., 2011. — С. 41—54.

Тункина И.В. Современные тенденции изучения истории отечественной археологии в России и в Украине / И.В. Тункина // История археологии: личности и школы: Матер. Междунар. науч. конф. к 160-летию со дня рожд. В.В. Хвойки. — СПб., 2011. — С. 55—64.

Формозов А.А. Некоторые итоги и задачи исследований в области истории археологии / А.А. Формозов // Советская археология. — 1975. — № 4. — С. 5—13.

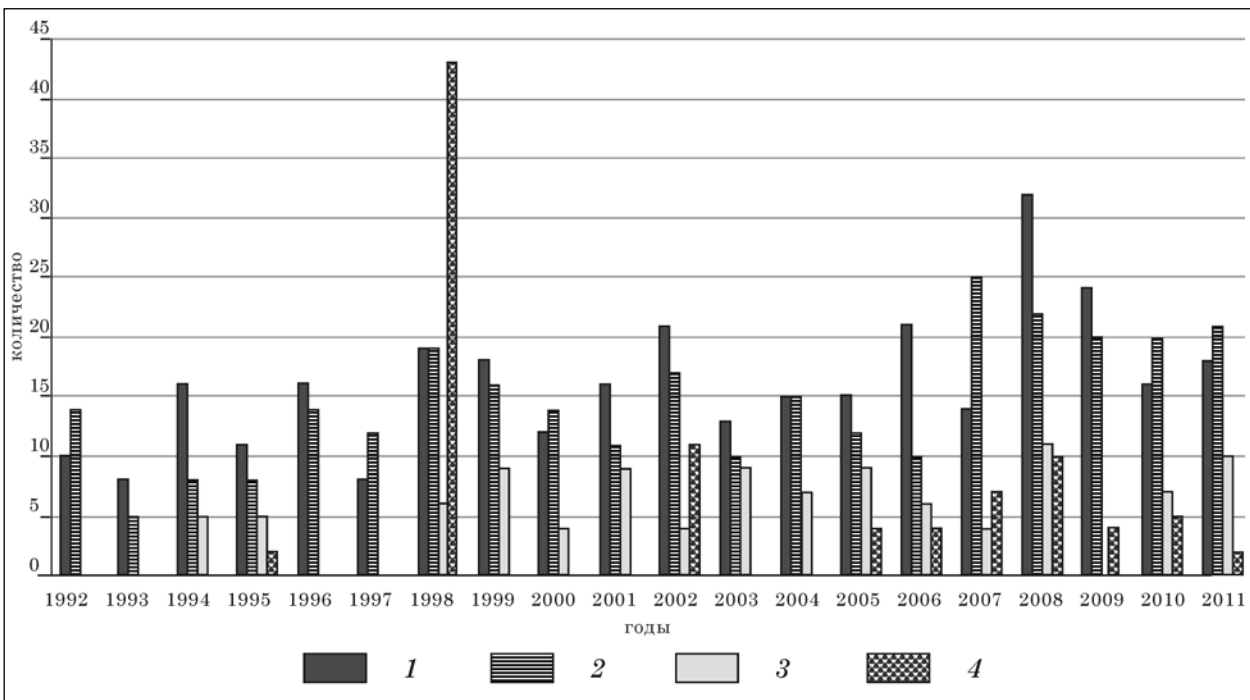

Рис. 1. Количественное соотношение историографических публикаций в журналах Украины и России. 1 — Российская археология; 2 — Археологія; 3 — Археологические вести; 4 — МДАПВ

С. В. Палієнко

ІСТОРІЯ АРХЕОЛОГІЇ
В УКРАЇНІ ТА РОСІЇ: ОСНОВНІ
ТЕНДЕНЦІЇ ТА ПРОБЛЕМИ

Для порівняння динаміки розвитку історії археології у Росії та Україні, тематичного і хронологічного аналізу автор розглядає історіографічні статті, опубліковані за останні 20 років в 4 періодичних виданнях обох держав.

У всіх журналах переважають історіографічні публікації біографічного характеру, а в них, за деяким винятком, — некрологи та ювілейні вітання. До пам'ятних дат приурочено і багато статей про вчених, матеріали, присвячені інституціональній історії. Рідше зустрічаються окремі публікації, що зачіпають історію дослідження того чи іншого регіону, культури, пам'ятника. Роботи джерелознавчого характеру, або статті, присвячені питанням методології досліджень з історії науки, поодинокі, а в деяких виданнях відсутні повністю.

На думку автора, однією з найактуальніших і нагальних проблем сьогодні є дослідження по інституціональній історії радянської археології 1950—80-х років. Оскільки необхідно побачити за

окремими людьми ціле наукове співтовариство, вивчити науку в контексті суспільства свого часу. А це можливо тільки при перенесенні акценту з біографічних досліджень на інституціональну історію.

S. Paliienko

THE HISTORY OF ARCHEOLOGY IN
UKRAINE AND RUSSIA: THE MAIN
DIRECTIONS AND PROBLEMS

The author considers the historiographical papers published over the past 20 years in four journals of both countries to compare the dynamics of the history of archeology development in Russia and Ukraine

The biographical descriptions dominate over historiographical publications in all the periodicals. The obituaries and anniversary greetings are the most part of them. Materials on the institutional history are confined to memorial dates. Less common are publications dealing with the history of a particular region study, culture and archaeological sites. Source study works, methodological issues are rare and completely absent in some editions.

С.С. Пічкур

АРХЕОЛОГІЧНА ОСВІТА В КИЄВІ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ — НА ПОЧАТКУ ХХ ст.

Стаття присвячена становленню археологічної освіти в Києві у другій половині ХІХ — на початку ХХ ст. на прикладі університету Св. Володимира та на Вищих жіночих курсах, в яких викладали В.Б. Антонович і В.Ю. Данилевич.

Ключові слова: історія археології, археологічна освіта, персоналістика, В.Б. Антонович, В.Ю. Данилевич, археологічний музей.

Останнім часом інтерес дослідників все частіше повернутий до історії археологічної науки. Цей напрямок стає все більш пріоритетним. Однією зі складових історії дисципліни є історія освіти, в нашому випадку — археологічної. Спеціальних фундаментальних робіт, присвячених вивченню археологічної освіти в Києві поки що не існує. Останнім часом почали з'являтися роботи, які побіжно торкаються археологічної освіти. Це дисертаційні дослідження про функціонування Вищих жіночих курсів (В.А. Кобченко), науково-педагогічну діяльність В.Ю. Данилевича (А.О. Гомоляко), історичну школу В.Б. Антоновича (О.І. Кіян) та ін. Мета статті — розглянути археологічну освіту через призму науково-педагогічної діяльності В.Б. Антоновича і В.Ю. Данилевича в університеті Св. Володимира та на Вищих жіночих курсах. Це дасть можливість визначити творчий внесок учених у скарбницю знань про давнє минуле України та зробити спробу прослідкувати становлення та розвиток археологічної освіти в Києві наприкінці ХІХ — початку ХХ ст.

Питання про необхідність заснування археологічного інституту в Києві піднімалися

неодноразово, наприклад, на цьому наголошувала графиня П.С. Уварова на заключному засіданні ХІ археологічного з'їзду [Труды, 1902, с. 175—176]. Проте до 1917 р. у місті так і не з'явився профільний заклад, в якому б готували спеціалістів з археології. Найбільшим класичним навчальним закладом Києва був Університет св. Володимира, заснований 8 листопада 1833 року. З 1850 до 1918 року в університеті було чотири факультети: юридичний, медичний, історико-філологічний та фізико-математичний. Викладачі вузу здебільшого були енциклопедистами — спеціалістами широкого профілю, мали різнобічні професійні уподобання, що охоплювали широке коло питань. У роботі археологічних з'їздів та у розкопках брали участь не лише викладачі історико-філологічного факультету, а й фізико-математичного та медичного факультетів. В архівних документах (Державний архів м. Києва) є свідчення про закордонні відрядження викладачів університету: «Командированы за границу на VI археологический съезд: В.С. Иконников, В.Б. Антонович, Ф.Я. Фортинский, И.В. Лучицкий, В.Б. Томс...» [ДАК, ф. 16, оп. 320, № 45, арк. 24], якщо перші чотири професори були істориками, то останній — професором фізіології. У деяких випадках Імператорська археологічна комісія (ІАК) навіть зверталася зі своїми пропозиціями до фізико-математичного факультету. Одним з прикладів таких звернень є лист, надісланий ІАКом у 1890 р. на цей факультет університету св. Володимира, з проханням відправити експедицію в с. Лісовичі Таращанського уїзду, оскільки там були знайдені кістки мамонта. [ДАК, ф. 16, оп. 329, № 150].

Іншим навчальним закладом Києва, де викладалися історичні дисципліни, — був учбовий заклад для жінок (Вищі жіночі курси), заснований Товариством дослідників природи. Важливу роль при створенні цього закладу відіграло прагнення жінок отримати доступ до вищої освіти. Курси мали ще й іншу назву — Київський університет імені святої княгині Ольги. Діяльність курсів тривала з 1878—1889 рр. і мала на меті підготовку педагогів на двох факультетах: фізико-математичному та історико-філологічному. Навчальний курс спочатку був дворічний та поступово розширювався до трьох, пізніше чотирьох років. Це наблизило зміст і характер навчання на курсах до університетського, що давало підстави Раді професорів Вищих жіночих курсів клопотатися про надання випускницям права викладання вивчених на курсах предметів у старших класах жіночих середніх навчальних закладів. У 1886 р. відбувся останній набір на курси і у 1889 р. уряд припинив їх діяльність. 1889—1906 рр. в історії жіночих курсів знаменувалися боротьбою за їх відновлення. Наступний період функціонування курсів припадає на 1906—1920 рр. Викладачами на курсах, в основному, були професори Київського університету св. Володимира, навчальний план відповідав університетському [Кобченко, 2004].

Викладання археології у київських вищих навчальних закладах пов'язане, передусім, з іменем Володимир Боніфатієвича Антоновича. Вперше, як викладач він з'являється на кафедрі Руської історії у 1870 р. — скромний, сором'язливий, проте розумний та неупереджений. В.Б. Антонович закінчив спочатку медичний, а потім історико-філологічний факультет університету св. Володимира, після чого був прийнятий на посаду канцелярського чиновника в Канцелярії генерал-губернатора з відкомандируванням для заняття «во временной комиссии для разбора древних актов» (1863 г.) [ДАК, ф. 16, оп. 317, № 48]. Окрім медичної та історичної освіти вчений, під час відрядження за кордон, вивчав антропологію у Парижі під керівництвом відомого антрополога П. Топінара. [Данилевич, 1908, с. 22]. Після захисту дисертації «Последние времена казачества на правой стороне Днепра по актам от 1679 по 1716 г.» (1870 р.) отримав ступінь магістра Руської історії, після чого почав викладати. Маючи за плечима значний багаж знань, він як ніхто інший підходив на роль викладача археології.

В університеті В.Б. Антонович читав кілька курсів: давньоруської історії, історії Південно-Західної Русі (України), історії козацтва, історії Галицького князівства, джерела західноруської історії, руські старожитності (археологія), а також проводив практичні заняття з давньоруської та південнозахідно-

русської (української) історії. Його лекційні курси завжди були насичені науковими фактами, змістовними, будувалися на його власних дослідженнях. «Антонович завжди був доступним для студентів як в університеті, так і вдома (приймав до 11-ої ранку). Він постійно направляв їхню працю, давав консультації, книги зі своєї бібліотеки, архівні виписки, годинами демонстрував експонати музеїв університету, на прохання молоді проводив цілі цикли занять зі сфрагістики, геральдики, нумізматики. Щовесни вчений організовував історичні екскурсії, а влітку обов'язково брав своїх учнів на археологічні розкопки.» [Ульяновський, 1995, С. 74]

Студенти бачили в ньому авторитета, який завжди допоможе, скерує у вірному напрямку та підтримає. Відомі обставини звернення В.З. Завітневича за науковим керівництвом до В.Б. Антоновича «Въ 1884 году, приступаю къ спеціализаці по русской исторіи, я сразу почувствовалъ, что серьезное изучение древнейшаго періода этой науки безъ знакомства съ археологіей невозможно. Я попытался было обратиться къ имеющейся литературе, но скоро убедился, что археологія находится у насъ въ зачаточномъ состояніи и что наука эта еще не успіла ни накопить достаточнаго количества научнаго матеріала, ни темъ болем выработать приемовъ его разработки. Вотъ те обстоятельства, при которыхъ я вынужденъ былъ обратиться за руководствомъ къ Владимиру Бонифатіевичу, слава котораго, какъ археолога, хорошо мне была известна. Чтобы не беспокоить почтеннаго профессора только для себя лично, я подобралъ небольшую компанію подходящихъ людей...» [Завітневич, 1909] Пізніше у своїх спогадах В.Ю. Данилевич, Д.І. Багалій, Л.П. Добровольський, В.Г. Ляскоронський, П.В. Голубовський, П.П. Курінний та ін., будуть зазначати, що всі вони послідовники «школи В. Антоновича». Роль професора у підготовці фахівців була дуже вагомою, оскільки його знання та досвід стали фундаментом для формування та становлення археологічної науки. Вплив особистості, такої як В.Б. Антонович, на свідомість майбутніх дослідників мав велике значення, хоча професор й не вирізнявся ораторськими здібностями і не мав неймовірно красивого баритону, проте його лекції завжди були змістовними, доступними, з ясним і стислим викладом матеріалу, без зайвих подробиць, з яких слухачі дізнавалися про найновіший матеріал і актуальні проблеми у тогочасній науці.

Зі спогадів В.Ю. Данилевича, одного з учнів В.Б. Антоновича, про заслуги професора у викладанні курсу археології в Київському університеті св. Володимира, дізнаємося: «Той курс слухали не тільки студенти-історики, але й студенти інших відділів,

що цікавилися археологією. Наприклад, до таких слухачів його курсу належав акад. М. Ф. Біляшівський, що був правник. До своїх викладів В. Антонович приносив потрібні речі з Музею. Крім того, протягом курсу він водив слухачів неодноразово до Музею, докладно пояснюючи їм музейські збірки. Для тих же слухачів, що хотіли фахово працювати в галузі археології, Музей був завжди приступний. Свій курс він викладав за порівняльною методою. З цією метою він складав у Музеї невеличкі збірки з інших країн, з Угорщини, з Франції, то-що. Але він не обмежувався університетською аудиторією й неодноразово читав публічні курси археології. Завдяки тому я міг ще гімназистом прослухати його перший курс археології. Не треба забувати також того, що й у Музеї, й на помешканню його відвідувала безліч осіб, що цікавилися старовиною чи просто хотіли його вказівок з приводу яких-будь старовинних речей. Так само він нікому не відмовляв оглянути Музей. Таких-же відвідувачів було чимало. Під час розкопів він добре і зрозуміло розповідав і грабарям, і відвідувачам розкопу про мету розкопу й про українську старовину. Таким чином знання того, що пам'ятки старовини мають наукову вагу поширювалося їм серед широких кіл суспільства. Завдяки тому чимало пам'яток минулого врятувалося для науки...» [Данилевич, 1928, с.19—20]

Лекційний курс з археології не обмежувався аудиторними заняттями. Професор із перших днів навчання спрямовував студентів до самостійної наукової праці. Недостатньо розроблені наукові питання ставали темами рефератів, і вимагали від студентів не лише знань, а й великих зусиль та належної фахової підготовки. На семінарах реферати зачитувалися і жваво обговорювалися, доповнювалися. Часто В.Б. Антонович роздавав студентам однакові теми для опрацювання, проте просив розглядати їх під різними кутами зору. Обговорення рефератів завжди закінчувалося виступом професора, який висловлював свою думку (але ніколи не нав'язував її) з приводу того чи іншого питання та давав загальну оцінку проведеної роботи. Найбільш цікаві з наукового погляду студентські реферати публікувалися в «Університетських записках» і навіть отримували золоті медалі за високий науковий рівень розробки проблеми. «Бували випадки, коли вибрані в рамках академічного семінару Антоновича теми оброблялися досить тривалий проміжок часу і виходили як особні дослідження або захищалися як кандидатські дисертації» [Кіян, 2005, с. 386] В.Б. Антонович завжди дбав про подальшу долю своїх учнів, після закінчення навчання учні не втрачали зв'язок з учителем, їх дружба та співпраця продовжувалися.

В.Б. Антонович докладав чимало зусиль, щоб залишити кращих своїх вихованців

для викладацької діяльності. Хоча завдання було не з простих, оскільки у той період на факультеті тривала боротьба за вакантні кафедральні посади. У цьому протистоянні В.Б. Антоновича завжди підтримував філолог О.О. Котляревський, який цінував його як вченого, навіть не зважаючи на деякі розбіжності поглядів стосовно здібностей його вихованців «ну, кого Ви підготували! — іронізував О.О. Котляревський над В.Б. Антоновичем, - маленького Дашкевича, горбатенького Голубовського и Багалея (епитет пропускаю)» [Верзилов, 1997, с. 418].

Паралельно з викладацькою діяльністю В.Б. Антонович завідував Музеєм старожитностей університету з 1873 р. та Мюнцкабінетом (нумізматичним кабінетом) при університеті св. Володимира — з 1872 р. і значно поповнив існуючі музейні колекції. «Предметы эти поступили частью путем покупки, частью пожертвованы разными лицами, частью же доставлены из раскопок, которые производил хранитель музея в разных местностях губерний: Киевской, Волынской, Подольской и на северных склонах Кавказа; все предметы происходящие из раскопок, сообщены в музей вместе с подробными дневниками раскопок, которые хранятся в библиотеке музея...» [Антонович, 1884, с. 73]. В.Б. Антонович прийняв музейну колекцію від свого попередника А.І. Линниченка в кількості 1287 предметів старовини, а за роки завідування Музеєм старожитностей колекція суттєво зросла та була передана Ю.А. Кулаковському — наступному керівничому — у такому обсязі: 8813 зареєстрованих речей та 300 незареєстрованих у каталозі і 429 зареєстрованих мап. Результати музейної діяльності професора вражають своїми масштабами. Музей часто використовувався професором як аудиторія для проведення лекційних занять, оскільки на прикладі музейних експонатів можна було наочно продемонструвати пам'ятки минулого. Це допомагало студентам краще пізнати археологічний матеріал і пов'язати його з певним археологічним періодом. У 1905 р. В.Б. Антонович був змушений припинити свою викладацьку діяльність через проблеми зі здоров'ям.

З 1906 до 1915 рр. посаду приват-доцента в Університеті Св. Володимира займав В.Ю. Данилевич [Гомоляко, 2012]. Відомо, що на формування його наукового світогляду вирішальну роль справило навчання в Київському університеті де, як уже згадувалося, саме під керівництвом В.Б. Антоновича він опановував ремесло історика та археолога. Тож не дивно, що В.Ю. Данилевич продовжив справу свого вчителя.

У 1878—1889 рр. на Вищих жіночих курсах, як і в університеті, археологію викладав В.Б. Антонович, так само не обмежуючись

лекційними курсами. Слухачки мали змогу відвідувати університетський музей, яким завідував професор, допомагали йому у підготовці експозицій для виставки на археологічних з'їздах, а влітку приймали участь у розкопках.

Викладачі історико-філологічного відділення курсів, — В.Б. Антонович, І.В. Лучицький, Ф.Я. Фортинський М.П. Дашкевич читали лекції в тому ж обсязі, що й для студентів університету, та заохочували слухачок до самостійної дослідної праці. Під впливом В.Б. Антоновича багато курсисток обирали теми курсових робіт з української історії, займалися перекладом першоджерел, а також брали участь в археологічних розкопках на Київщині, Катеринославщині, Поділлі тощо. Талановитою ученицею В.Б. Антоновича була випускниця курсів Катерина Миколаївна Мельник (Мельник-Антонович), яка ще в студентські роки почала займатися дослідницькою працею. У 1879—1881 рр. вона брала участь в археологічних дослідженнях на території Старого Києва, біля Львівської площі. У 1881 р. досліджувала три групи степових могил під Кременчуком на Полтавщині. У 1882 р. — дюнні «стації» в околицях Києва тощо [Кобченко, 2004].

Після відновлення діяльності курсів у 1906 р. викладати історичні дисципліни продовжив В.Ю. Данилевич. Саме йому потрібно завдячувати створенням археологічного музею Курсів. Як вже згадувалося, лекційний курс старожитностей, як обов'язковий предмет читався в обох навчальних закладах. «За отсутствием археологического музея на Курсах, я вынужден был читать первый курс русских древностей по рисункам. Конечно, такой способ чтения столь специального курса нельзя назвать удовлетворительным в педагогическом отношении...» писав В. Данилевич [Данилевич, 1914, с. 5]. Розуміючи важливість цього питання, наступні кілька років він наполегливо працював над створенням власного музею при Вищих жіночих курсах.

Ідея В.Ю. Данилевича створити музей на курсах та висловлене ним прохання про допомогу [НА ІА НАНУ, ф.2, № 140] знайшли гарячий відгук у хранителя археологічного відділу міського музею — В.В. Хвойки. Він подарував Вищим жіночим курсам колекцію історичних старожитностей, що складалася з 242 предметів із власних зібрань, при цьому не лише дібрав характерні зразки старожитностей, але також змонтував їх, передавши музею повністю готову колекцію. В.Ю. Данилевич назвав цей дарунок «без сумніву, найважливішою подією в житті музею» [Данилевич, 1914, с. 3]. Отримана колекція викликала захват не лише у В.Ю. Данилевича, а й в усіх присутніх при цьому професорів,

слухачок і навіть служителів Курсів [Колеснікова, 2007].

Потрібно також згадати, що В.Ю. Данилевич у 1908 р. видав підручник з археології «Курс русских древностей», в якому описував шляхи формування та розвитку археології, наводячи приклади інших зарубіжних країн, давав визначення археології як науки та наголошував на важливому значенні археологічних з'їздів для вивчення пам'яток старовини. «Каждый съезд вызывает интенсивную работу по изучению старины, в том числе и доисторических древностей, в более или менее значительном районе, намеченном для исследования ко времени съезда. Такое изучение местных древностей ведется, конечно, более систематично и полно, по заранее выработанным программам» [Данилевич, 1908, с. 19] Матеріали учасників з'їздів були опубліковані в «Трудах», а також виходили як додатки до «Древностей».

Також, із лекційного курсу В.Ю. Данилевича, читаного на Вищих жіночих курсах 1907—1908 рр., можна дізнатися про його власне розуміння стану археологічної освіти в країні: «Успешное развитие доисторической археологии несколько затрудняется тем, что в наших университетах нет особой кафедры по этой науке. Лишь в немногих университетах читались особые курсы по доисторической археологии. Например, в Университете Св.Владимира такой курс читал до половины 90-х годов покойный проф. В.Б. Антонович. Хотя до некоторой степени этот пробел в нашем историческом образовании восполняется теперь учреждением двух Археологических Институтов: в Петербурге (1877 г.) и в Москве (1907 г.). Оба Института имеют целью подготовить прежде всего ученых архивистов, но вместе с тем в них преподаются также другие отрасли археологической науки, в том числе и доисторическая археология. Но особенно крупного значения для развития доисторической археологии эти учебные заведения не могут иметь, т. к. обслуживают преимущественно столичных любителей древностей, а провинция, как и раньше, страдает недостатком ученых археологов, пробавляясь почти исключительно дилетантскими занятиями в области русских древностей» [Данилевич, 1908, С. 23].

Отже, В.Б. Антонович та В.Ю. Данилевич зробили археологічну освіту в Києві можливою. У результаті тривалої викладацько-організаційної та науково-просвітньої діяльності вчених, було сформовано науковий осередок і виховано цілу плеяду вчених — К. М. Мельник-Антонович, Д.І. Багалій, Л.П. Добровольський, В.Г. Ляскоронський, П.В. Голубовський, П.П. Курінний, В.Є. Козловська та ін. Хоч ці два викладача і не змогли зробити

перевороту в археологічній освіті, але результат їх діяльності говорить сам за себе. Курс археології (старожитностей) став повноправним університетським курсом, який читався і в університеті і на Курсах, фонди університетського музею завдяки спільній праці викладачів та студентів постійно поповнювалися новими експонатами, студенти вели самостійну дослідницьку роботу, найкращі реферати публікувалися в «Університетських записках» та окремих збірниках.

Антонович В.Б. Музей древностей / В.Б. Антонович // Историко-статистические записки об ученых и учебно-вспомогательных учреждениях императорского Университета Св. Владимира (1834-1884). — К., 1884. — С. 60—76.

Верзилов А. Воспоминания об В.Б. Антоновиче / А. Верзилов // Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. Том 1. — К., 1997. — С. 412—419.

Гомоляко А.О. Науково-педагогічна діяльність В.Ю. Данилевича: Автореф. дис. ... канд. іст. наук / А. О. Гомоляко. — Чернігів, 2012. — 19 с.

ДАК (Державний архів м. Києва) ф. 16, оп. 317, № 48.

ДАК ф. 16, оп. 320, № 45.

ДАК ф. 16, оп. 329, № 150.

Данилевич В.Е. Курс русских древностей / В.Е. Данилевич. — К., 1908. — 187 с.

Данилевич В. Отчет Археологического Музея Высших Женских Курсов в Киеве за 1912/13 и 1913/14 академические годы / В. Данилевич // Сборник Археологического Музея Высших Женских Курсов в Киеве. Вып. 1. — К., 1914. — С. 5—13.

Данилевич В. Професор В.Б. Антонович та Археологічний музей І. Н. О / В. Данилевич. — К., 1928. — 20 с.

Завитневич В.З. Из воспоминаний о В.Б. Антоновиче, как археологе / В.З. Завитневич // Памяти члена-учредителя Исторического Общества Нестора-летописца заслуженного ординарного профессора Владимира Бонифатьевича Антоновича (8 марта 1908 г.). — К., 1909. — С. 22—27.

Кіян О. Володимир Антонович: історик й організатор «Київської історичної школи» / О. Кіян. — К., 2005. — 492 с.

Кобченко К.А. Київські вищі жіночі курси в контексті боротьби за освіту жінок в Україні (1878—1920): Автореф. дис. ... канд. іст. наук / К.А. Кобченко. — К., 2004. — 20 с.

Колеснікова В.А. Вікентій (Чеслав) Хвойка. Сторінки наукової біографії / В.А. Колеснікова. — К., 2007. — 192 с.

НА ІА НАНУ (Науковий архів Інституту археології національної академії наук України) ф. 2, № 140.

Труды XI Археологического съезда в Киеве 1899 г. Т. 2. — М., 1902. — С. 175—176.

Ульяновський В. Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) / В. Ульяновський // Антонович В. Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Упор. О. Тодійчук, В. Ульяновський. — К., 1995. — С. 5—76.

С. С. П и ч к у р

АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В КИЕВЕ ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX — НАЧАЛЕ XX в.

В статье рассматривается становление археологического образования на примере университета св. Владимира и Высших женских курсов во второй половине XIX — начале XX в. Показана роль профессоров В.Б. Антоновича и В.Е. Данилевича в формировании научно-образовательного процесса в указанных учебных заведениях. Подчеркивается значение создания музея при Высших женских курсах и развития коллекции Музея древностей при Университете Св. Владимира для преподавания археологических дисциплин. Делается вывод о том, что результатом профессиональной деятельности преподавателей было воспитание целого ряда исследователей, впоследствии плодотворно работавших в науке.

S. P i c h k u r

ARCHAEOLOGICAL EDUCATION IN KIEV IN THE SECOND HALF OF XIX — THE BEGINNING OF XX c.

This paper deals with the formation of the archaeological education at the St. Vladimir University and the Highest Women College in the second half of XIX — the beginning of XX century. Professor V.B. Antonovich and V.Yu. Danilevich participated in the formation of the scientific and education processes at these institutions. One may highlight the role of a museum at the Highest Women College and the development of the Museum of Antiquities at the St. Vladimir University. Numerous great researches were trained in the result of these educational activities.

Т. М. Радієвська

АРХЕОЛОГІЯ У НАУКОВОМУ ДОРОБКУ ХВЕДОРА ВОВКА, МАТЕРІАЛИ ЙОГО ДОСЛІДЖЕНЬ У ЗІБРАННІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Висвітлено археологічні дослідження у науковому доробку Хведора Вовка. Розглянуто колекції матеріалів Мізинської палеолітичної стоянки, дослідженої Хв. Вовком, що зберігаються в Національному музеї історії України.

Ключові слова: історія археології, палеоліт, палеолітознавство, трипільська культура, Хведір Вовк.

Археологія займала особливе місце в сфері наукових інтересів Хведора Кіндратовича Вовка. Науковий доробок вченого в галузі етнографії та антропології збагатив вітчизняну науку, його праці стали своєрідними енциклопедіями з українознавства. Не менш вагомий археологічний доробок Хведора Вовка.

Науковий інтерес до археології у Хв. Вовка сформувався значно пізніше, ніж до народознавчих студій. Його перша наукова праця з археології була надрукована у 1894 р. і присвячена огляду роботи Археологічного з'їзду у Вільно [Volkov, 1894, р. 71—74]. Проте перше знайомство Хв. Вовка з найдавнішими періодами археології відбулося ще за 20 років, а саме під час роботи III Археологічного з'їзду, в Києві у 1874 р. Хв. Вовк як член оргкомітету виконував різні обов'язки і мав нагоду познайомитись з вітчизняними та зарубіжними вченими. Ці події могли стати своєрідним поштовхом до зацікавлення археологією. Після з'їзду він безпосередньо взяв участь у археологічних дослідженнях В. Антоновича на Київщині та Волині у 1875—1876 рр. [Франко, 1992, с. 113—114].

Перебуваючи в політичній еміграції Хв. Вовк мав можливість ознайомитись з археологічними колекціями музеїв Праги, Відня, Цюриха, Риму. Особливо плідним вивчення археології

було в Парижі, де Хв. Вовк пройшов шлях від студента Сорбонни до видатного вченого, доктора природничих наук. Він вивчає археологію теоретично й практично, слухаючи лекції Л. Манувріє, П. Брока, П. Топінара, С. Амі, провадить свої перші дослідження під їх керівництвом, ретельно вивчає, замальовуючи, фотографуючи колекції Museum d'History Naturelle, Musee de Trokadero та інших наукових установ. Хв. Вовк безпосередньо бере участь у роботі Паризької Антропологічної спілки, редагує статті та друкується у часописах «Bulletin de la Societe d'Antropologie de Paris» та «Anthropologie». Особисті зв'язки Хв. Вовка з Г. де Мортілье, класиком європейської школи палеоліту, мали величезний вплив на процес його формування як професійного археолога [Франко, 2000, с. 217—220].

Середина 90-х рр. XIX ст. — час надзвичайно бурхливого розвитку вітчизняної археології. Завдяки листуванню з В. Антоновичем, М. Біляшівським, В. Хвойкою Хв. Вовк був добре обізнаний з археологічними дослідженнями у тодішній Російській імперії. Їхні результати, іноді сенсаційні, вчений висвітлював у статтях, рецензіях, відгуках. Він весь час працював для української науки та культури. Для Хв. Вовка, як зазначає М. Сумцов, «...наука <...> не була хатньою справою, робилась на видноті у всесвіта <...> це було глибоке національне почуття в оточенні всесвітнього інтернаціонального розуміння, якою і мусить бути українська наука» [Сумцов, 1922, с. 174].

Найбільш вагомим у царині археології був доробок вченого в галузі палеолітознавства. Він пройшов шлях від популяризації археологічних досліджень до наукового осмислення та теоретичного узагальнення тогочасних знань

про палеолітичні пам'ятки Східної Європи. Особливу зацікавленість Хв. Вовка викликало відкриття Києво-Кирилівської палеолітичної стоянки. Результати розкопок В. Хвойки набули великого розголосу в археологічних колах. Саме Хведір Вовк першим навіть західноєвропейські аналогії цим унікальним знахідкам. Детальний аналіз стратиграфії стоянки та урахування особливостей крем'яних знарядь, дали підставу досліднику впевнено датувати пам'ятку мадленським часом [Вовк, 1899а, с. 1—32; 1899б, с. 211—219; 1902, с. 1—12; 1904, с. 16—25].

Наукова робота Хв. Вовка в галузі палеолітознавства була продовжена після повернення до Росії. Визначною подією в житті Хведора Кіндратовича в цей період стало відкриття Мізинської стоянки.

У 1907 році Чернігівську губернську архівну комісію та Чернігівське відділення Комітету підготовки XIV Археологічного з'їзду сповістили про знахідку кісток допотопних тварин, на які натрапили під час будівництва льоху в садибі Сисоя Кошеля — мешканця с. Мізин. Уважно оглянувши купу кісток разом із землею, що були доставлені до Чернігівського музею, Хв. Вовк помітив кілька крем'яних виробів і визначив, що це знаряддя мадленської доби. Наступного літа він разом зі своїми учнями С. Руденком, П. Єфименком здійснили попередні розкопки, які дали унікальні знахідки [Шовкопляс, 1965, с. 11—12]. Це було як своєрідний дарунок долі, як винагорода за тривалий час вимушеної розлуки вченого-патріота з рідною Україною. «Чернігівський археологічний з'їзд 1908 року несподівано відслонив перед нами віко тисячоліть, що погребли останки життя й творчості палеолітичної людини на нашій землі», — так написав М. Грушевський про сенсаційне відкриття Мізинської стоянки [Грушевський, 1928, с. 17].

У 1909, 1911—1914 роках Хв. Вовк разом із своїми учнями (Л. Чикаленко, П. Єфименко, С. Руденко, В. Сахаров, М. Рудинський) провадив широкомасштабні польові дослідження [Франко, 2000, с. 236], в результаті яких були здобуті не тільки унікальні вироби з бивня мамонта, але й прикраси, чисельні кістяні і крем'яні знаряддя, що одразу висунули Мізинське поселення на одне з провідних місць поміж всесвітньо відомих палеолітичних пам'яток Європи.

Під час польових досліджень пам'ятки Хв. Вовк та його учні застосували найновішу, відому на той час у Західній Європі, методику розкопок. Вона вдосконалювалась під час подальшої роботи, і якщо розкопки 1908 та 1909 років ще не мали внутрішнього членування, то розкопки 1912—1914, 1916 років вже поділялись на метрові квадрати з подвійним цифровим (римським та арабським) позначенням [Сергин, 1987, с. 6].

Хведір Вовк під час розкопок був прикладом професіоналізму, завжди вимагав «...докладного аналізу та всебічної уваги <...> не тільки до речових знахідок, але, скажімо, до характеру місцевості, рельєфу поверхні даної стації, геологічних обставин, до кожної дрібненької речі, що в процесі роботи може бути знайдена, до знімання планів, фотографування, зарисовок тощо» [Носов, 1931, с. XXVI]. За спогадами Л. Чикаленка, в підході до роботи Хв. Вовк все робив так, «...що коли б будь-хто виявив бажання ближче придивитись до його праці, то знайшов би в матеріалах найдрібніші вказівки <...>. З розкопок було брато все, навіть, те, що тепер при сучасному стані науки не має видимого значення, але далі може його мати...» [Іванченко, 1995, с. 5]. І дійсно, польові описи та щоденники, кресленики розрізів, планів Мізинської стоянки, фото об'єктів і окремих знахідок зберегли свою інформативність частково і донині, про що свідчать монографії з аналізу структури пам'ятки [Сергин, 1987].

Відповідальне ставлення до своєї роботи, самовіддану любов до науки, жагучий інтерес до різноманітних археологічних тем Хв. Вовк зумів прищепити своїм учням. До молоді він ставився з щирою приязню, завжди охоче ділився ідеями та знаннями, проте не любив поверховості і докоряв за поспішні висновки, помилки в статтях. Один з його учнів згадував, що Хв. Вовк вмів бути не тільки вченим та викладачем, він жив інтересами молоді та спонукав жити інтересами науки [Золотарев, 1918, с. 356—357]. В цьому проявився природжений талант Хв. Вовка як педагога.

Дослідження Мізинської стоянки відбувалося на міждисциплінарному рівні із залученням даних суміжних наук (геології, зоології, ботаніки тощо). Основні результати вивчення Мізинського поселення, як і узагальнення тогочасних знань про палеолітичні пам'ятки Східної Європи були викладені Хв. Вовком у доповіді «Палеолит в Европейской России и стоянка в селе Мезине Черниговской губернии» на засіданні Відділення російської та слов'янської археології Російського археологічного товариства, яка викликала палкі дискусії у представників російської офіційної науки [Франко, 1992, с. 116].

Наукова громадськість високо оцінила рівень дослідження Мізинської стоянки. Як зазначив А. Носів, саме «через Мізинські здобутки, які мають першорядну вагу в науці для вивчення палеолітичної культури, Хведір Кіндратович зажив всесвітньої слави, а українська археологія піднеслася на почесну височину» [Носов, 1928, с. 7]. Дійсно, в науковій біографії дослідника було не одне відкриття, але особливу славу принесла йому саме Мізинська палеолітична стоянка. Його доповідь про розкопки пам'ятки на Міжнародному антропологічному з'їзді в Женеві у 1912 році викликала палкі

дискусії, проте думка науковців була одностайною — археолог заслуговує на міжнародну премію [Франко, 2000, с. 113]. Це стало справжнім тріумфом, вершиною творчого злету українського вченого.

Вагомий внесок Хв. Вовка у розвиток вітчизняного палеолітознавства не обмежувався лише його особистим доробком у вигляді науково-практичної діяльності, чисельних публікацій, участі у міжнародних конференціях, коли він практично був єдиним містком, через який наукові думки Західної Європи доходили до нас і навпаки. Найголовніша заслуга вченого — це започаткування школи вітчизняного палеолітознавства. Хв. Вовк за короткий час підготував високопрофесійних палеолітознавців — Г. Бонч-Осмоловського, П. Єфименка, Л. Чикаленка, С. Руденка, Д. Золотарьова, М. Рудинського, О. Алешо. Заснована Хв. Вовком школа визначила напрямок розвитку первісної археології на ціле століття.

Хв. Вовку належить також одне з визначних місць в історії вивчення трипільської культури [Бурдо, 2010, с. 29; Радієвська, 2011, с. 215—224]. Йому не судилося проводити власні польові дослідження трипільських пам'яток. Проте саме Хв. Вовк першим в Європі представляє унікальні знахідки з розкопок В. Хвойки. На Міжнародному конгресі доісторичної археології і археологічної антропології, який проходив в 1900 р. в Парижі, Хв. Вовк організував у секції Паризького антропологічного товариства етнографічну і археологічну виставку. Тут було представлено багато етнографічних фотознімків з побуту українського народу та серію фотографій нових знахідок В. Хвойки.

В тому ж році Хв. Вовк готує статтю «По поводу наших неолитических находок с керамикой до-микенского типа», в якій подає детальну характеристику розвитку археологічних досліджень в Російській імперії, розглядає такі нагальні питання як завдання археологічного дослідження, методичні засади розкопок, зокрема поселень нової археологічної культури. Аналізуючи дослідження В. Хвойки в околицях Трипілля та Верем'я та В. Доманицького в Звенигородському та Уманському повітах, автор підкреслює важливість відкриття нових пам'яток: «Находки Ч.В. Хвойки оказываются фактом первостепенного интереса и гораздо большего значения, чем просто коллекция курьезных и в первый раз только найденных в пределах России вазочек и статуэток» [Вовк, 1900, с. 135]. Вчений нагадує, посилаючись на Л. Нідерле, що завдання доісторичної археології полягає не у викопуванні та описі стародавніх предметів та розташуванні їх у музеях з позначеннями про те, хто був їх великодушним жертвувачем. Дослідникам старовини слід пам'ятати, що завдання доісторичної археології — це найбільш повне відтворення типу, походження, міграцій, побутових обставин, су-

пільних відносин, вірувань, культів і взагалі всієї культури найдавніших мешканців землі. «Производя раскопки, мы, с одной стороны, спасаем древние памятники, но, с другой стороны — безвозвратно и навсегда уничтожаем то, чего не сумели или не захотели спасти по незнанию и небрежности или одностороннему отношению к делу» — наголошує Хв. Вовк [Вовк, 1900, с. 131].

Хв. Вовка як учня Г. де Мортільє не міг задовольнити рівень досліджень трипільських пам'яток на початку ХХ століття. Методичні прийоми В. Хвойки він вважав не дуже досконалими, а тому вважає за необхідне надати кілька конкретних рекомендацій, які, на його думку, дадуть змогу всебічно дослідити археологічні пам'ятки. Для вирішення питання про призначення площадок (точків) автор рекомендує робити плани та розрізи досліджуваних об'єктів. Звертає також увагу на необхідність послідовно знімати шари глини (після нанесення на плані), викладати в тому ж порядку та обов'язково перевертати їх, щоб дослідити можливі відбитки [Вовк, 1900, с. 138—140].

Наприкінці статті Хв. Вовк констатує, що вітчизняні археологічні дослідження мають не менше ваги ніж західноєвропейські, проте й досі ще не займають відповідного значення в світовій науці, тільки тому що вони невміло провадяться, недбало описуються та доволі погано видаються [Вовк, 1900, с. 141].

Наступна робота Хв. Вовка, присвячена Трипіллю, була надрукована в «Матеріалах до українсько-руської етнології» Науковим товариством ім. Т. Шевченка у Львові в 1905 р. В цій статті автор аналізує відомою на той час дані про пам'ятки з мальованою керамікою, підкреслює схожість матеріалів, отриманих під час розкопок на хуторі Кукутені біля Ясс у Східній Галичині, на Буковині зі знахідками В. Хвойки. Ці висновки він підкріплює власними спостереженнями під час знайомства з матеріалами музейних та приватних збірок [Вовк, 1905, с. 4]. У статті подається детальна характеристика 45 пам'яток передмікенської культури, які Хв. Вовк згрупував за географічним положенням — «поріччя р. Дніпра, поріччя р. Бога, поріччя р. Дністра, поріччя р. Дунаю (Прут, Серет)» [Вовк, 1905, с. 5—26]. Таким чином, Хв. Вовком була складена фактично перша мапа трипільських пам'яток. Автор статті робить спробу визначити можливі шляхи розповсюдження передмікенської культури — «з півдня на північ», і припускає, що «первісним осередком її була Мала Азія» [Вовк 1905, с. 27].

Безперечно, цю статтю Хв. Вовка можна розглядати як першу частину монографічної праці, яку він так і не встиг завершити за життя. Через 10 років після смерті вченого, розбираючи його науковий архів, М. Рудинський знайшов рукопис та ілюстративний матеріал,

підготував та видав у збірнику Кабінету антропології роботу «Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні» [Вовк, 1928].

У передмові до статті М. Рудинський підкреслює, що «...в історії вивчення неолітичної культури мальованої кераміки Хв. Вовк посідає одне з визначних місць, як перший з європейських учених, що звів до купи результати дослідження її на Сході Європи і спитувався синтезувати їх, висловивши певні думки що до призначення її глиняних споруд і висунувши теорію її східного у нас походження» [Вовк, 1928, с. 3]. Робота Хв. Вовка, яка була опублікована в «Антропології», складається з кількох розділів: «Будова й характер становищ»; «Фауна в знахідках передмікенського типу»; «Вироби кам'яні, кістяні й металеві, знайдені в землянках і похоронних точках».

В першому розділі, який містить змістовний аналіз багатьох розкопаних комплексів, плани та розрізи кількох «точків», автор дійшов висновку: «...ми приходимо до необхідності встановити три роди будови наших українських глиняних будівель з знахідками передмікенського типу, в залежності від їх призначення: землянок — задля життя, гончарень задля виробу й кладовищ задля заховування урн з попелом мерців ...» [Вовк, 1928, с. 19].

В останньому розділі статті дана характеристика знарядь праці з кременю, кістки, рогу та металу. Це перша в історії трипільязнавства робота, де практично зібрані всі відомі на той час знаряддя. Особливу увагу дослідник приділяє характеристиці металевих виробів, наводить аналогії, робить висновок про безумовну належність металевих сокирок до передмікенського (трипільського) часу, визнає їх більш ранній час, на відміну від Г. Мортільє, який вважав, що плескати сокирки з'являються тільки в пізній час — добу бронзи [Вовк, 1928, с. 26—27].

Внесок Хв. Вовка у трипільязнавство важко переоцінити. Насамперед позитивно слід оцінити прагнення вченого удосконалити методику польових досліджень та максимально впорядкувати результати розкопок трипільських пам'яток. Ним була складена перша мапа пам'яток трипільської культури Київщини, Галичини, Буковини та Румунії. Багато уваги Хв. Вовк приділяв питанням про визначення завдання доісторичної археології та мети наукових досліджень, зокрема трипільських пам'яток.

Завершуючи розгляд археологічного доробку в науковій спадщині Хв. Вовка, слід зазначити, що вчений вписав славу сторінку в історію археології. В розробці багатьох питань археологічної науки він був справжнім першопрохідцем. Саме Хв. Вовк розробив термінологію для виробів з кременю, ввів типологічний метод досліджень, започаткував комплексний підхід до

матеріалу та його обов'язковий статистичний аналіз. Відповідальне ставлення до досліджуваних пам'яток археології, фаховий підхід до їх вивчення — обов'язкові вимоги для кожного археолога, які заповідав Хв. Вовк своїм послідовникам.

Ідеї, які Хведір Кіндратович почав проводити в життя, продовжили його учні та прихильники. За заповітом Хв. Вовка, його душоприкажчики — П. Стебницький та С. Єфремов — всі наукові матеріали, бібліотеку, колекції мали передати «...тій установі, яка буде гідна цієї спадщини» [Грушевський, 1918, с. 143]. Один з найкращих учнів вченого О. Алешо, «підготувавши ґрунт в Українській Академії Наук, вибрався р. 1920 до Ленінграду по наукову спадщину, що її заповідав покійний професор Вовк для України» [Бюлетень, 1925, с. 5]. 29 березня 1921 р. при Українській Академії Наук було засновано Музей антропології та етнології, а з 31 березня 1922 р. назву інституції змінено на Кабінет антропології та етнології [Бюлетень, 1925, с. 6]. Новостворена наукова інституція мала на меті сприяти розвитку антропологічних дисциплін в галузях спеціальної антропології та передісторії (палеоетнології). Це була перша в Україні наукова організація, яка почала працювати над висвітленням як для науки, так і для широкого громадянства згаданих дисциплін [Носов, 1928, с. 185].

З Кабінету антропології ім. Хв. Вовка після реорганізації Академії наук у 1936 р. до археологічної збірки Національного музею історії України і надійшла Мізинська колекція [НА НМІУ, ф. 1260, № 28. арк. 2]. Переважну більшість колекції (а1 Мізин) становить крем'яний інвентар. Загальна кількість виробів першого етапу вивчення пам'ятки (1908—1914 рр.) становить приблизно 24.133 одиниці зберігання, з них 1.250 — це заготовки для знарядь [Радієвська, 2003, с. 5-16; Радієвська, 2004, с. 131—141].

Рис. 1. Браслет із бивня мамонта. Мізин

Рис. 2. Стилізовані фігурки («пташки», за Хв. Вовком), виготовлені з бивня мамонта. Мізин

Рис. 3. Стилізовані фігурки («фалоси», за Хв. Вовком), виготовлені з бивня мамонта. Мізин

Мізинські вироби з бивня мамонта, безумовно, є окрасою музейної збірки. Це, насамперед, вишуканий браслет, оздоблений врізним орнаментом у вигляді меандру і зигзагоподібних ліній (рис. 1). І на сьогодні залишається слушним зауваження М. Грушевського, що «такої дорожчості не дала досі ні одна світова нахідка палеолітичної доби» [Грушевський, 1928, с. 24].

Скульптурні твори представлені серією стилізованих фігурок (17 одиниць). Більша частина статуеток прикрашена різноманітними графічними композиціями. Саме Хв. Вовк вперше для умовного позначення фігурок ввів у науковий обіг назви «пташки» (рис. 2) та «фалоси» (рис. 3). В той же час дослідник припускав, що останні могли служити «ручками або оздобними закінченнями якихось інструментів» [Грушевський, 1928, с. 24]. І. Шовкопляс, зберігаючи первинний розподіл Хв. Вовка визначив всі мізинські статуетки схематизованими та стилізованими зображеннями жіночих фігур [Шовкопляс, 1965, с. 248].

До виробів палеолітичного мистецтва Мізинської колекції належать і дві статуетки, які Хв. Вовк визначив як скульптурні зображення тварин (вовк-собака), що, можливо, виконували роль амулетів. На знахідки кісток вовка, який дуже схожий на домашню собаку, вперше звернув увагу, до речі, також Хведір Кіндратович.

На думку І. Шовкопляса, вовк займав якесь особливе місце в житті мешканців Мізинської стоянки, в їх культових, тотемічно-магічних обрядах [Шовкопляс, 1965, с. 49, 101]. Деякі дослідники одну з вказаних статуеток визначають як «стилізоване зображення людини» [Замятнин, 1961, с. 51; Яковлева, 2011, с. 129].

Один з найцікавіших виробів з бивня мамонта в Мізинській колекції — випрямляч дротиків, так званий «жезл начальника» (рис. 4, 1). У свій час Хв. Вовк, не знайшовши відповідних аналогій цьому виробу, зазначав, що він подібний до інструментів, що «їх уживають чукчі, щоб значити ремінь» [Мізин, 1931, с. 50]. Заслуговує на увагу і веретеноподібний черешковий наконечник дротика (рис. 4, 2). Він має пази на протилежних боках для закріплення додаткових конструктивних елементів з кремню (мікролітів), які значно підвищували здатність зброї завдавати важких і глибоких поранень [Нужний, 2001, с. 88].

Серед інших виробів з кістки в колекції — знаряддя для плетіння тканини, оздоблене лінійним орнаментом, який імітує намотану нитку (рис. 4, 3). Цей інструмент слідом за Хв. Вовком визначають як голку [Мізин, 1931, с. 30, 49; Шовкопляс, 1965, с. 202]. В колекції є заготовки для виготовлення підвісок, кілька клиноподібних знарядь. Одне з них орнаментоване заглибленими лініями у вигляді різних

Рис. 4. Вироби з бивня мамонта знайдені в Мізині: 1 — випрямляч дротиків («жезл начальника»); 2 — веретеноподібний черешковий наконечник дротика; 3 — знаряддя для плетіння тканини, оздоблене лінійним орнаментом

комбінацій. В одній з них Хв. Вовк бачив «щось схоже на тварину, а в другій — зображення подібне до житла північно-американських індіанців» [Мізин, 1931, с.30; Шовкопляс, 1965, с.191, 196].

Комплекс крем'яних виробів та унікальні зразки мистецтва Мізина й до цього часу є предметом обговорень та дискусій. До палеолітичної спадщини Хв. Вовка продовжують звертатись сучасні дослідники, вивчаючи, аналізуючи матеріали Мізинської стоянки, яку М. Грушевський в свій час вважав «скарбом, не менш важним, а може навіть важнішим, ніж скажім Ольбія» [Грушевський, 1928, с. 35].

Матеріали Мізинського поселення з розкопок Хв. Вовка та його учнів Л. Чикаленка та М. Рудинського є складовою частиною музейної археологічної збірки, вони представлені в розділі «Доба каменю» експозиції НМІУ. Найкращі зразки мистецтва та їх копії були експоновані на музейних та міжнародних виставках — «Час мамонтів» (Франція, Париж, 2004—2005 рр.), «Експо-2005» (Японія, Нагоя, 2005 р.), «Мезинська палеолітична стоянка» (Чернігів 2008 р.), «Барвистий світ прикрас» (НМІУ, 2011 р.). Раритетні зразки Мізинської колекції займають почесне місце в музейних виданнях — фотоальбомах, путівниках та буклетах.

Бурдо Н.Б. Дослідження духовного світу трипільців у працях Вікентія Хвойки / Н.Б. Бурдо // Науково-дослідницька та просвітницька діяльність Вікентія Хвойки. До 160-річчя з дня народження. Матеріали науково-практичної конференції. — Трипілля, 2010. — С. 27—42.

Вовк Хв. Передісторичні знахідки на Кирилівській вулиці у Києві / Хв. Вовк // Матеріали до українсько-руської етнології. — т.І. — Львів, 1899а. — С. 1—32.

Вовк Хв. Палеолітичні знахідки на Кирилівській вулиці у Києві / Хв. Вовк // Матеріали до українсько-руської етнології. — т.І. — Львів, 1899б. — С. 211—219.

Вовк Хв. По поводу наших неолитических находок с керамикой до-микенского типа / Хв. Вовк // Археологическая летопись Южной России. — т.ІІ. — К., 1900. — С. 131—141.

Вовк Хв. Магдаленське майстерство на Україні / Хв. Вовк // Записки НТШ у Львові. — 1902. — т.46 (XLVI). — Кн.2. — С. 1—12.

Волков Ф. Искусство мадленской эпохи на Украине / Ф. Волков // АЛЮР — К., 1903. — N 1. — С. 16—25.

Вовк Хв. Вироби передмікенського типу у неолітичних становищах на Україні / Хв. Вовк // Матеріали до українсько-руської етнології. — т. VI. — Львів, 1905. — С. 1—27.

Вовк Ф. Вироби передмікенського типу в неолітичних становищах на Україні / Ф. Вовк // Антропологія за 1927 р. — К., 1928. — С. 1—28.

Грушевський М. Хведір Кіндратович Вовк (некролог) / М. Грушевський. — Наша Україна. — 1918. — Ч.2. — С. 143.

Грушевський М. Техніка і умілість палеолітичної доби в нахідках Мізинського селища / М. Грушевський // Чернігів і Північне Лівобережжя. — 1928. — т. XXIII. — С. 17—35.

Золотарев Д. А. Ф. К. Волков (некролог) / Д.А. Золотарев // Русский исторический журнал. — 1918. — № 5. — С. 356—357.

Замятин С.Н. Очерки по палеолиту / С.Н. Замятин. — М.—Л., 1961. — 176 с.

Іванченко Ю. Видатний вчений і патріот України Ю. Іванченко // Вовк Хв. Студії з української етнології та антропології. Передмова. — К., 1995.

Мізин. Визначніші серії кістяних виробів Мізинської палеолітичної стації в освітленні Федора Вовка / за ред. М. Рудинського. — К., 1931. — 66 с.

Науковий архів НМІУ — Ф. Р. — 1260. — оп. 1-доп. — № 28а. — 53 арк.

Носов А.З. Ф.К. Вовк і українська наука / А.З. Носов // Антропологія за 1928 р. — К., 1929. — С. 1—8.

Носов А.З. Професор Ф. К. Вовк в українській археології (1847-1918-1928) / А.З. Носов. — Записки ВУАК. — 1931. — т. 1. — С. XXIII-XXVIII.

Нужний Д.Ю. Дистанційна зброя і свідчення про збройні сутички за кам'яного віку / Д.Ю. Нужний // Військово-історичний альманах. — 2001. — Річник II. — Число 1 (2). — С. 82—103.

Радієвська Т.М. Роль Федора Вовка у становленні вітчизняного палеолітознавства / Т.М. Радієвська // Український музей. — Київ, 2003. — С. 53—58.

Радієвська Т. Кабінет антропології ім. Хведора Вовка: науково-практична діяльність та колекції пам'яток кам'яної доби в зібранні НМІУ / Т. Радієвська // Національний музей історії України: поступ у третє тисячоліття. — Тем. зб. наук. праць. — К., 2004. — С. 131—141.

Рудинський М.Я. Кілька попередніх зауважень до праці: Вовк Ф. Вироби передмікенського типу в не-

олітичних становищах на Україні / М.Я. Рудинський // Антропология за 1927 р. — К., 1928. — С. 3—8.
Сергин В.Я. Структура Мезинского палеолитического поселения / В.Я. Сергин. — М., 1987. — 104 с.
Стебницький П. Спомини про Хведора Кіндратовича Вовка / П. Стебницький // Наша Україна. — ч.2. — 1918. — С. 143—148.
Сумцов М. Академік Федір Кіндратович Вовк / М. Сумцов. — Наука на Україні. — 1922. — № 2. — С. 174—176.
Франко О.О. Археологічні дослідження Федора Кіндратовича Вовка / О.О. Франко // Археологія. — 1992. — №2. — С. 112—119.
Франко О.О. Федір Вовк — вчений і громадський діяч / О.О. Франко. — К., 2000. — 378 с.
Шовкопляс И.Г. Мезинская стоянка / И.Г. Шовкопляс. — К., 1965. — 328 с.
Яковлева Л.А. Мобільна скульптура Мізіна: типологія, технологія, художня стилістика / Л.А. Яковлева // Кам'яна доба України: Вип. 14. — К., 2011. — С. 124—132.
Volkov Th. Congres archeologique de Vilna / Th.Volkov // L'Anthropologie. — Paris, 1894. — Т. 5. — Р. 71—74.

Т. Радієвська

**АРХЕОЛОГИЯ В НАУЧНОМ
НАСЛЕДИИ ФЕДОРА ВОВКА,
МАТЕРИАЛЫ ЕГО ИССЛЕДОВАНИЙ
В СОБРАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО
МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ**

Археологія займала важне місце в сфері наукових інтересів відомого ученого і громадського діяча Федора Вовка. В час політичної еміграції він познайомився з археологічними колекціями музеїв Вєни, Праги, Цюриха. За час проживання в Парижі Ф.К. Вовк пройшов шлях від студента Сорбонни до відомого ученого, і став основоположником отечественної школи палеолітознавства, котра визначила розвиток первісної археології

на ціле століття. Всесвітню відомість йому принесла Мезинская стоянка, дослідження котрою проводилося на міждисциплінарному рівні. Колекція матеріалів цього пам'ятника зберігається в Національному музеї історії України, і складається з кремневих виробів і шедеврів мистецтва неоліта. Також об'єктом інтересів дослідника було вивчення трипольської культури. Саме він познайомив європейський науковий світ з відкриттями В.В. Хвойки. Від популяризації розкопок Ф.К. Вовк перейшов до теоретичних обобщень про неолітичні культури, зробив тим самим неоцінюваний внесок в науку.

T. Radievska

**ARCHAEOLOGY IN THE SCIENTIFIC
HERITAGE OF FEDIR VOVK,
HIS RESEARCH MATERIALS IN
UKRAINIAN NATIONAL HISTORICAL
MUSEUM COLLECTION**

Archaeology played an important role in scientific interests of the famous scientist and public figure Fedir Vovk. Due to political emigration he'd got acquainted with archaeological collections of museums in Vienna, Prague, and Zurich. During his life in Paris F. Vovk made the way from Sorbonne student to well-known scientist. He also founded the domestic school of Paleolithic study which determined the development of prehistoric archaeology for the next century. He became a world-known researcher after excavations in Mezin site, explored by means of interdisciplinary approach. Collection of artifacts from Mezin site is hold in the National Museum of the History of Ukraine. It consists of flint tools and masterpieces of late Paleolithic art. Besides, Tripillian culture became the object of scientist's interest. Khvoika's discoveries became well-known to the European scientific world. After popularization of archaeological excavations F. Vovk theoretically generalized Eneolithic cultures, that made the inappreciable contribution into Tripillian study.

N. Richard

VOLKOV IN FRANCE: CULTURAL TRANSFERS IN
ANTHROPOLOGY AND PREHISTORIC ARCHAEOLOGY
AT THE END OF THE 19th CENTURY

The article is devoted to famous scientist Fedir Vovk, who was known in France, as Theodore Volkov. He was a member of the intellectual diaspora exiled from the Russian Empire mostly for political reasons, sometimes also because of the situation of higher education under the tsarist regime. Also it is devoted to his role in cultural transfers in anthropology and prehistoric archaeology in France and Russia.

K e y w o r d s: history of archaeology, personality, scientific communications, T. Volkov

Fedir Vovk was known as Theodore Volkov in France in the end of the 19th century. He was a member of the intellectual diaspora exiled from the Russian Empire mostly because of the political reasons, and also the situation with higher education in tsarist Russia. For example, in 1900 Volkov became a colleague of Joseph Deniker, author of a famous synthesis on human races in Paris [Deniker, 1900]. Deniker, who was born in Astrakhan, was studying in Saint-Petersburg. He was trained as an engineer before moving to Paris in 1876 where he became a chief librarian at the National Museum of Natural History. As an editor of the bibliographical section of the scientific journal *L'Anthropologie*, Deniker played an important role in the cultural transfers in anthropology between France and Russia. French scientists also participated in these processes. For example, Baron Joseph de Baye collaborated with the gentlemen of science in Russian Empire [Markarov & al., 2009]. An amateur archaeologist, he traveled extensively in Caucasus and promoted the broadcast of Russian archaeological discoveries in France [for example Baye, 1894]. De Baye and Volkov published a monograph in French on

the Paleolithic sites of Afontova-Gora, near Krasnoyarsk [Baye & Vokov, 1899]. Institutions also promoted the circulation of the scientific information. Russian and Eastern European scholars participated in the International Congresses in Anthropology and Prehistoric Archaeology (one of them was held in Moscow in 1892) and World Fairs, especially 1900 Fair, included national anthropological and archaeological sections.

Volkov arrived to Paris from Ukraine in the end of the 1880's for the political reasons. But, contrary to Deniker (in regards to historian of science Alexandre Koyre), he went back to Russia after the 1905 Revolution, where he was appointed at the Saint-Petersburg University. Ukrainian participants of this conference know Volkov's Russian and Ukrainian career after 1905 much better than I. But it is worth mentioning that he operated the cultural transfers between France and the tsarist Empire in both directions. After returning to Saint-Petersburg, Volkov introduced anthropological and archaeological techniques and theories developed in the West to archaeologists from Russian Empire. During his staying in Paris he introduced the scientific information from his homeland in France also.

This paper will focus on the French scientific groups Volkov was associated with, and the type of information he transmitted to his French audience.

A MEMBER OF MANY
SCIENTIFIC CIRCLES

If Volkov is well known for his relationship with the French Gabriel de Mortillet and with the *Société d'anthropologie de Paris*, it is less known that he became familiar with other scien-

tific groups during his staying in Paris. Indeed, he produced scientific papers in numerous fields. As most of his contemporaries, Volkov was not a specialized scientist, but an eclectic scholar interested in the diverse fields of folklore, ethnography, cultural and physical anthropology, archaeology, prehistory and sociology.

Volkov's activity in Parisian anthropological society is the most well-known part of the scholar's French destiny. When Volkov arrived to France, this scientific society was 30 years old and very dynamic [Blanckaert, 2001; Wartelle, 2004]. It was created in 1859 by the neurologist Paul Broca, with the agenda of studying «human races» in all their physical, cultural and historical aspects [Blanckaert, 2009]. Most of its members were physicians and physical anthropologists, especially craniometrists. But the Société d'anthropologie also was the main national institution for the studies in prehistoric archaeology and paleoanthropology before the foundation of the French Prehistoric Society in 1904. The Parisian Anthropological Society also hosted researchers in ethnography and sociology. Volkov became a member of this association in December, 1895. Paul Broca, the founder of this Society, was already dead by that time, and the Society was divided into some groups with different ideological and political agendas. The most radical group was headed by Gabriel de Mortillet. Though its label had nothing to do with Marxism, this circle was known as the «scientific materialism group». It was materialistic, fiercely anticlerical and politically radical [Hammond, 1980; Harvey, 1984; Richard, 1989].

During his staying in Paris, Volkov became familiar with de Mortillet's group, and mostly shared its political and philosophical radicalism. No surprise, that Adrien, Mortillet's son, was one of Volkov's referees, when he applied for the membership of the Société d'anthropologie. After Mortillet's death, Volkov demonstrated his loyalty to his mentor by becoming a member of the fund raising committee for the setting up of a memorial. Also he took part in the administration of the Parisian Anthropological Society through different committees dealing with budgetary matters and with the organization of the Society museum and laboratory. He was staying in touch with this association after his returning to Russia. For example, he was a representative of the Saint-Petersburg Anthropological Society and the Shevchenko Society at the 50th anniversary Jubilee in 1909. Therefore many articles written by Volkov in France were published in scientific journals related to the Parisian Anthropological Society, mainly its bulletin and *L'Anthropologie* that was launched in 1890 and became the prominent French journal in the field of anthropology. Volkov's first paper dealing with the customs and rituals related to wedding in Ukraine was published in *L'Anthropologie* in 1891 [Volkov, 1891].

His name was added to the main contributors' list on the front page from 1897 till 1905.

* * *

Volkov published articles in journals related to other French scientific groups. He published a paper in *Mélusine* in 1890 [Volkov, 1890], and in *Revue des traditions populaires* in 1891 [Volkov, 1891]. These two journals contributed the emergence of the folklorist studies in France. Founded in 1877, *Mélusine* was dealing with the folk literature and legends. Henri Gaidoz (1842—1932) was an editor of this journal. He taught Celtic philology at the EPHE (Practical School for Higher Education) and ethnology at the School for Political Science in Paris [Gauthier, 2008]. The *Revue des traditions populaires* was published by the French Society for Popular Traditions since 1886. It was edited by Paul Sébillot (1843—1918), a former painter and a republican publicist, who was the main promoter of the folklore studies and national ethnography in France in the end of the 19th century [Voisenat, 2008]. French folklorists were partly overlapped with anthropologists. Many members of the Société des traditions populaires, like Paul Sébillot, also were the members of the Société d'anthropologie de Paris. But their scientific interests were partly diverged: folklorists focused on cultural anthropology and the Western world (including Russian Empire), when anthropologists were more interested in physical anthropology and the non-Western populations. Volkov became a member of the Société des traditions populaires in the beginning of the 1890's¹, and worked on folk traditions and customs in Ukraine, Russia and Eastern Europe. He published his results in scientific journals related to this Society.

* * *

Volkov also participated in the work of a group of sociologists organized around Rene Worms. If Durkheim's name is almost solely remembered, sociology was far from being a unified field, either at the institutional or the theoretical level, in France in the end of the 19th century. Contradicting views on a nature of the social science and the type of institution which should host this science came into intense competition, resulted in the victory of the Durkheimians [Muchielli, 1998]. Rene Worms was one of the late 19th century French sociologists. Following the views of Alfred Espinas [Feuerhahn, 2011], he believed that society should be studied as an organism. «Organicism» would confer to sociology the same

1. His membership is mentioned in the *Annuaire des traditions populaires* for 1894. He is not yet a member in 1890, according to the previous issue of the *Annuaire*.

scientific ground as biology and guaranteed truly scientific analysis of the social facts. In order to develop this new social science, Worms turned into a genuine «institutional entrepreneur» [Mosbah-Natanson, 2008], and created institutions such as the *Revue internationale de sociologie* and the *Institut international de sociologie* in 1893. He also founded the *Société de sociologie de Paris*, the Parisian branch of the Institute, in 1895. According to Worms' belief that sociology should be organized on an international scale, these institutions were oriented to international cooperation, and many foreigners contributed the *Revue internationale de sociologie* work. The International Institute became a centre of the network of the prominent sociologists all over the Western world, including Russian and Eastern European scholars. Volkov found his place in this network, becoming a member of the *Société de sociologie de Paris* in 1900. He published his first paper dealing with Russian ethnography at the 1900 World Fair in the *Revue internationale de sociologie* in 1901 [Volkov, 1901].

Volkov also took part in another venture related to the social sciences in the beginning of the 20th century: the creation of the *Ecole russe des hautes études sociales* [Russian School for Higher Social Education], which delivered lectures in Russian and French in Paris between 1901 and 1906. It is mostly known for the conferences on the agrarian problem organized by Lenin in 1902 [Gutnov, 2002]. This school was linked to the French *Ecole des hautes études sociales*, founded by disciples of Frederic Le Play in order to promote higher education in the new social sciences in Paris in 1900 [Prochasson, 1985]. Following one of Le Play's idea, the founders of the School believed that education in political science, economics and sociology was necessary in order to enhance efficient, science based decision-making among economic managers and politicians. Another agenda was the pacification and moralization of the French society, through the education of its elite at the time when it was deeply divided by the Dreyfus Affair. They existed with different ideological agendas, similar schools, independent from the State and outside the traditional university system, as elsewhere in Europe, such as in Brussels the *Ecole des sciences sociales* (1891) or in Britain the *London School of Economics* (1895).

The main founders of the Russian School, historian and economist Maxime Kowalewski and positivist sociologist Eugene de Roberty also taught at the French *Ecole des hautes études sociales*, and promoted the same ideal of the new scientifically trained elite for their homeland. The classes at the School included epistemology, political science, economics, sociology, law, criminology, history of religion, moral philosophy, literature, art history, and anthropology. Volkov held classes in general anthropology and comparative ethnography. Also he was in charge of a tutorial class on

these matters. Through the school and the *Institut international de sociologie* Volkov participated in the intellectual and institutional foundation of the modern sociology in Russia.

* * *

Living in Parisian neighborhoods populated by numerous Russian emigrants, Volkov was inserted in different scientific networks, related to his intellectual interests, national origin and political affinities. Though these networks may appear separate, in fact they were overlapped and united by the science they intended to promote. Indeed, in the end of the 19th century, sociology, anthropology, ethnography and prehistoric archaeology were not considered as completely separate fields of knowledge. As we will see, the content of Volkov's papers in French scientific periodicals demonstrates this statement.

CULTURAL TRANSFERS

During his staying in Paris, Volkov published papers related mainly to three topics: folklore or national ethnography, physical anthropology and archaeology. Among these papers only a minority dealt with original research, based on the first hand data collected and interpreted by Volkov himself.

Before coming to France, Volkov was studying at the Odessa and Kiev Universities, and was already an amateur archaeologist and anthropologist, member of scientific and charitable associations such as Hromada of Kiev, the Southwestern Branch of the Imperial Russian Geographic Society and the Shevchenko Society. But in order to avoid too close a police watch in France as a political refugee, he enrolled as a student in natural sciences at Sorbonne. He wrote a doctoral dissertation on the comparative anatomy of human and primate foot. This work was presented to the Anthropological society, published in its bulletin and as a separate volume in 1905 [Volkov, 1905]. It was Volkov's main original contribution to the *Société d'anthropologie de Paris*, awarded with the Godard Price. During the first half of the 20th century it was often quoted as a methodological model in physical anthropology.

Some papers on Ukrainian cultural ethnography published in *L'Anthropologie* and in the *Revue des traditions populaires*, for example, those on wedding and death rituals [Volkov, 1891; 1896], also contained first the hand information collected by Volkov before he came to France. In 1903, 1904 and 1905 the Anthropological Society awarded him with the grants for anthropological expeditions to Galicia, Bucovina and the Carpathian Mountains (now Hungary, Poland and Romania). But he published only a short report in the Society bulletin before leaving to Saint-Petersburg [Volkov, 1905]. Indeed, most of his origi-

nal ethnographic research was published in Kiev and Saint-Petersburg, where he edited collective volumes of the Russian and Ukrainian «ethnographic material». The same conclusion holds for Volkov's work on archaeology. No equivalent of his study on Mezine can be found among his French publications before 1905.

* * *

Thus, Volkov was not a field archaeologist or anthropologist in France. At the same time he was not a real «armchair» scientist, bringing together and interpreting data collected by others. His contribution to the science was of a different kind. Volkov circulated information and objects, and helped to establish contacts between the East and West. In this respect, his activities are better defined as the «cultural transfers» in the meaning given to this notion by the French historians Michel Espagne and Michael Werner [see their manifesto article, 1987].

As usual for the cultural transfers, Volkov acted primarily as a translator. If French was still spoken among aristocratic circles in Russian Empire, the reverse was not true, and most French anthropologists and archaeologists in the end of the 19th century did not speak Russian or any other Eastern European language. This was the case, for example, of Joseph de Baye, who was able to travel in Russia and collect information because of his aristocratic, French speaking connexions. Therefore, Volkov's primary goal was to summarize and comment publications, events and debates from the East, sharing this information in the scientific circles he associated with. The volumes of the Materials for Russian ethnography he edited since 1910 in Saint-Petersburg demonstrate that he was aware of the importance of bridging the language gap. They contained abstracts in French, a feature the reviewer in *L'Anthropologie* found worth mentioning to his non-Russian speaking audience:

«Formerly a very active member of our society, the distinguished curator of the Emperor Alexander III's Museum knows from experience how important a careful summary in French of the Russian content can be, for such a beautiful publication to reach its audience» [Capus, 1910] ¹.

Therefore Volkov wrote mostly book reviews for French scientific periodicals, and his main contribution was given to their bibliographical sections or sections dealing with the scientific news. Sometimes he published more than 20 reviews a year in *L'Anthropologie* dealing with the publications in Russian, Ukrainian and other Slavic languages (for example in 1896).

Reviewing books often implied more than a mere summary of their content. At the meetings of the *Société d'anthropologie de Paris*, presen-

tations of books on behalf of their authors gave Volkov the opportunity to depict more broadly these scholars' scientific activities, to summarize their research and to introduce scientific debates taking place in the East. This was the case, for example, on the 21st of July, 1898. Volkov presented a volume on the quaternary geology of the Lublin area on behalf of Nikolai Krichtafovitch, an editor of the geological and mineralogical yearbook of Russia. He commented this donation by giving information about Kristafovitch's excavations and discoveries of fossil bones associated with Madgalenian flint implements. Then he compared the prehistoric tools found in Poland with those found in Kiev and summarized debates taking place among Polish, Ukrainian and Russian scholars about dating these remains in relation to the glaciations [Volkov, 1898].

Together with the books, Volkov also circulated genuine archaeological and ethnographical artifacts or reproductions. At the 16th of June, 1896 meeting of the *Société d'anthropologie de Paris* he presented 14 photographic plates of the prehistoric tools, sent to the *Ecole d'anthropologie* by the secretary of the Troitzkossavsk-Kiathka section of the Russian Geographic Society [Présentations..., 1896]. In 1900 he gave craniums and painted eggs from Bohemia on behalf of Jindrich Matiegka, one of the founders of physical anthropology in Prague. He also handed over ethnographic objects from Siberia and Turkestan given by the Russian section at the Paris World Fair. His activities as a go-between also included human beings. Volkov facilitated contacts and introduced fellow citizens to the Parisian groups he was associated with. For instance he was a referee for the scholars from Russian Empire who wished to enter the *Société d'anthropologie de Paris*. In 1897 he supported the application of anthropologist Nikolai Mogiliansky, who later played an important role in the Ethnographic Division of the Imperial Russian Geographic Society and participated (as well as Volkov) in the Commission for the Study of the Tribal Composition of the Population of the Borderlands of Russia set up in 1917.

* * *

These activities imply that Volkov's contribution to French scientific journals were mostly of a descriptive nature and very rarely expressed his own interpretations. But they still conveyed a message to their French audience. Volkov's papers gave information about research taking place from Eastern Prussia to Bosnia, from the Northern and Asiatic borders of the Empire to Austria. Therefore he has shown quite intensive scientific activity provided in the East to his French colleagues.

Volkov's papers highlighted some individuals by periodic reports on their researches. He regularly reviewed the research in archaeology and

1. Author's translation.

anthropology of Lubor Niederle, author of a handbook of the Czech archaeology in 1910 and one of the founders of the State archaeological Institute in 1919 [for example Volkov, 1893]. Also he gave accounts on the activities of Dmitry Anuchin, stressing his role as an organizer of the anthropological research in Russia in the Ethnographic Division of the Imperial Geographic Society [for example, Volkov, 1895]. In Bosnia-Herzegovina Volkov commented the achievements of Vclav Radimsky at the National Museum and the Neolithic sites around Sarajero [for example Volkov, 1896]. In Moravia (now Czech Republic), he described the advancement of Martin Kriz excavations on the site of Predmost [for example Volkov 1897]. Many of Volkov's reviews dealt with his homeland, and prominent Kiev's scholars were also introduced to their French counterparts. For example, this was the case of Vladimir Antonovich, Professor of Russian History at the Kiev University. Volkov considered him as «the dean of Russian archaeologists» [Volkov, 1903, p. 114], and highly praised his archaeological maps of Kiev and Volynia Provinces [Volkov, 1896; 1904]. Volkov published few obituaries in the *Revue des traditions populaires*. For example, readers learned about the work of Kharkov philologist Alexander Potebnja on popular Ukrainian poetry and songs in 1892 [Volkov, 1892].

Beyond individuals, Volkov stressed the role of organisations that helped to organize archaeology and anthropology in the East. He gave the picture of a booming scientific field in the institutionalisation process and professional network of the museums and scientific societies, despite a largely inadequate university system. Volkov described Eastern museums or museum sections dealing with archaeology and anthropology. For example, he informed his readers about the existence of important collections at the National Museum of Bosnia-Herzegovia in Sarajevo. This museum displayed more than 20,000 prehistoric implements and 250 craniums in 1900 [Volkov, 1900, p. 63–64].

Volkov also depicted the activities of the scientific societies. Some were already well established, such as the Moscow Society of Friends of the Natural Sciences, Anthropology and Ethnology (founded in 1863), and the Imperial Geographical Society (founded in 1845) [see Bradley, 2009, p. 128–210]. In 1895 Volkov informed readers of *L'Anthropologie* about the creation of a new Troitzkossavsk section of the Geographical Society on the Chinese border, and the restoration of its Southwestern section in Kiev, after 20 years of a political ban which had badly disrupted ethnographic research in Ukraine [Volkov, 1895]. At the *Société d'anthropologie de Paris*, Volkov also described the Shevchenko Scientific Society, founded in 1873 in Lviv, as a «kind of national academy», publishing works in Ruthenian, a common language understood both in Austrian

Galicia and Russian Ukraine in March 1899. He introduced more precisely the work of the Ethnographic Commission, he was one of the co-founders in 1898 [Volkov, 1899]. Volkov also informed his readers about foundation of the new associations, such as the Medical-Anthropological Society of the Military Medical Academy in Saint-Petersburg founded in 1892 [Volkov, 1895].

Also he gave the information on scientific congresses or their specialized sections. He commented the creation of the statistics section at the 1894 Moscow congress of Russian naturalists and physicians that, with the absence of a State statistical department, started to gather the important data on Russian demography [Volkov, 1895]. Russian Archaeological Congresses, organized since 1869 by the Moscow Archaeological Society, provided the topic for longer memoirs. The 1899 Kiev session gave Volkov the opportunity to mention the «great number of scientists dealing with archaeology» and the «remarkably abundant recent discoveries» made in his homeland, as well as the rich public and private collections in Kiev [Volkov, 1900, p. 59]. In a presentation at the 1903 Kharkov Congress, Volkov insisted on the structuring influence of such meetings not only for advancement of the scientific discussions, but also for the invigoration of the archaeological researches in different parts of the Russian Empire. He compared their impact to the congresses of the *Association pour l'avancement des sciences* founded in 1872 in French provinces [Volkov, 1903, p. 113].

Volkov included publications to the instruments of institutionalization. He praised the completion of the archaeological maps. A map of the Kiev Province published in 1895 by the Moscow Archaeological Society was deemed of an «exceptional importance» and of the «high value for archaeology of the Eastern Europe» [Volkov, 1896, p. 348]. He reviewed the first volume of the *Materials for the ethnography of the Rutheno-Ukrainians* published by the Ethnographic Commission of the Shevchenko Society at the *Société d'anthropologie de Paris* in 1899. In May, 1902 he drew his French colleagues' attention to the *Journal of Russian Anthropology* launched in 1900 by the Society of Friends of the Natural Sciences, Anthropology and Ethnology [Bulletins de la Société d'anthropologie de Paris, 1902, p. 546]. In the 1892 issue of the *Revue des traditions populaires* he described a new Czech ethnographical journal, *Cesky lid* (The Czech People) [Volkov, 1892].

* * *

Thus readers of *L'Anthropologie* and the *Revue des traditions populaires* became familiar with the exotic names of their Eastern colleagues through Volkov's papers. Some of these scholars met each other in Paris or at the international meet-

ings. Other scholars from the East were known because of the translations published in French periodicals. For example, this was the case of Vicentiy Khvoika, the excavator of the Saint-Cyril Street prehistoric sites discovered in Kiev in 1894 [Volkov, 1894]. He came to Paris in 1900 and attended the International congress of anthropology and prehistoric archaeology, held during the World Fair. He presented a paper, published in *L'Anthropologie* as well as in the proceedings of the conference [Khvoika, 1901].

French readers also learned about the important archaeological discoveries and knew the names and locations of the important sites such as the Kiev site of St Cyril Street, or the Siberian site of Afontova-Gora, near Krasnoyarsk. Discovered in 1884, it was presented to the international community by its excavator, I.T. Savenkov at the 1892 Congress of prehistoric archaeology in Moscow. Then this site was visited by baron de Baye [Baye & Volkov, 1899; see Makarov and al., 2009]. French scholars learned about the growing number of the Palaeolithic sites excavated in Central Europe and Russia, about the extraordinary (and then unaccounted for) amount of mammoth bones and tusks at some of these sites, about the flint tools and art works they contained, etc. They also learned about the debates around these remains rouse among Eastern scholars: some of them thought that evidence was too scarce to conclude that man and mammoth coexisted; the others held the contrary view and discussed the age of the sites in relation to the geology of glaciations. French archaeologists also understood the potential of the kurgan archaeology from Volkov's papers. They were informed about the materials dating from Neolithic to Medieval times, traces of the death rituals and anthropological types contained in these mounts, as well as about numerous hypotheses generated by these remains; about early settlements, migrations and cultural diffusion in Eastern Europe. Finally, French readers learned about the ethnographic and cultural diversity of the present populations of Russian Empire and Slavic regions, a diversity they could also witness in the Russian and Austrian anthropological sections of World Fairs [Volkov, 1901], as well as in more specialized exhibitions, such as Parisian exhibits of the material collected during State sponsored Scientific missions [for example Hébert, 1896].

**CONCLUSION:
AN APPLIED SOCIAL SCIENCE FOR
A REFORMED RUSSIAN EMPIRE**

Besides new knowledge and the sense of a booming research activity, what conclusions could the French readers draw from Volkov's publications in scientific journals? Partly because of close police watch on political refugees in Paris, Volkov was cautious to not express too clearly his reform-

ist and patriotic political ideas. But his readers could still guess his opinion from his writings, and became aware of the limited freedom experienced by scholars in tsarist Russia.

Between the lines of the papers dedicated to seemingly purely scientific matters, French readers learned about tsarist repressions against national academic communities and institutions. They also understood better how scientific and patriotic movements in the Eastern Europe were closely related, how polemical were the national idioms problem and the researches in these languages. French educated elites were already familiar with this issue. Many of them followed the episodes of Poland's misfortune, and became aware of the patriotic value of Polish language and literature through the lectures given at the *Collège de France* by Adam Mickiewicz in the 1840's. Among others, Volkov brought into focus that in many respects Ukraine underwent a similar situation.

For example, French readers learned from his papers that Ukrainian (Southwestern) Section of the Imperial Russian Geographic Society had been suspended in 1876, disrupting national ethnographic research for 20 years [Volkov, 1895]. In the obituary of Pantaleimon Kulich, they were informed that this well known specialist in Ukrainian folklore was arrested in the 1840's for his association with the patriotic circles, imprisoned because of his republican and federalist ideas, and for a while forbidden to publish. Volkov explained that Ukrainian language was banned for the institutional use in the Russian part of Ukraine, rendering research on national literature more or less dangerous depending on fluctuations of the tsarist politics [Volkov, 1897]. He also explained that Ukrainian intellectuals in Russia had resigned themselves to adopt Russian, a language their compatriots from Galicia on the other side of the Austrian border did not understand. At the Kiev Archaeological Congress, Ukrainian language had not been recognized and leading scholars from Galicia, who did not speak Russian and refused speaking either German or Polish had to boycott the conference [Volkov, 1901, p. 59–60].

Volkov's paper on Ukrainian popular traditions and material culture showed that conclusions drawn from linguistics and philology were reinforced by national ethnography. These sciences demonstrated that Ukraine formed «a complete whole from an ethnographic point of view» [Volkov, 1891, p. 160], distinct from other neighboring Slavic entities, Polish, Belarussian or Great Russian [Volkov, 1891, p. 405]. Archaeology and history added to these arguments, showed that Ukraine was «the first among Eastern Slavic nations to enter the history» [Volkov, 1891 p. 160]. Such statements obviously provided arguments for tacit claims of the reunification and home rule.

They also provided a basis for further reflection on the nature of prehistoric archaeology and national ethnography. Volkov's scientific contributions may seem eclectic, but he did not consider them so. In his view, folklore, anthropology and prehistory were the same field, on which a true science of society could be based. In turn this science was intended as a political tool for a radical reform, liberal and federal, in Russia. «Ethnography and other anthropological sciences» were, after Volkov, the «very basis» of sociology [Volkov, 1901 p. 39]. In the same way he linked prehistoric archaeology to ethnography, taking up the French neologism of «palethnology» in its full implication [Volkov, 1903, p. 114]. For this reason a rigorous and thorough survey of ethnographic peculiarities and of discrepancies in the level of development among the populations of the Russian Empire, as well as a complete historical and archeological account of the formation of these peculiarities, was badly needed. The knowledge provided by this survey would be necessary in shaping a new liberal and federal Russian State, uniting truly national entities with adapted political autonomy. Volkov shared this encompassing and utilitarian conception of anthropology with his French mentor Gabriel de Mortillet, who pursued a political career as well as a scientific one during the Third Republic. The similar understanding of the applied social science also shaped the expectations of the scholars who founded the Russian School for Higher Social Education in Paris. It was Volkov's agenda for the anthropological lectures he gave in this institution.

This belief in the reformist power of science, conveyed by his French papers, probably helps understand Volkov's state of mind when the news about the 1905 revolution came to Paris. Volkov decided to go back to Saint-Petersburg in order to pursue his scientific activities in prehistoric archaeology and ethnography.

Baye Joseph de. *Compte rendu des travaux du neuvième congrès russe d'archéologie, 1893* / Joseph de Baye. — Paris: Nilsson, 1894.

Baye Joseph de. *Le Gisement paléolithique d'Aphontova-Gora, près de Krasnoïarsk (Russie d'Asie)* / Joseph de Baye & Théodore Volkov. — Paris, 1899.

Blanckaert Claude (ed). *Les politiques de l'anthropologie. Discours et pratiques en France (1860—1940)* / ed. Claude Blanckaert. — Paris, 2001.

Blanckaert Claude. *De la race à l'évolution. Paul Broca et l'anthropologie française (1850-1900)* / Claude Blanckaert. — Paris, 2009.

Bradley Joseph. *Voluntary Associations in Tsarist Russia. Science, Patriotism, and Civil Society* / Joseph Bradley. — Cambridge, 2009.

Capus Guillaume. *Materialy pa Ethnographiy Rossiy (Matériaux pour l'ethnographie de la Russie): Tome 1er* / Guillaume Capus. — *L'Anthropologie*. — 1910. — 21. — P. 561—562.

Deniker Joseph. *Les Races et peuples de la terre: éléments d'anthropologie et d'ethnographie* / Joseph Deniker. — Paris, 1900.

Espagne Michel. *La Construction d'une référence culturelle allemande en France : Genèse et histoire (1750—1914)* / Michel Espagne et Michael Werner / — *Annales ESC*. — 1987. — 4. — P. 969—992.

Feuerhahn Wolf. *Les «Sociétés animales»: un défi à l'ordre savant* / Wolf Feuerhahn. — *Romantisme*. — 2011. — 4. — P. 35—51.

Gauthier Claudine. *Henri Gaidoz (1842—1932). Biographie* / Claudine Gauthier // *Bérose. Encyclopédie en ligne sur l'histoire des savoirs ethnographiques*, Paris, 2008. — UMR 8177.

Gutnov Dmitrij A. *L'École russe des hautes études sociales de Paris (1901—1906)* / Dmitrij A Gutnov // *Cahiers du monde russe*. — 2002. — 43. — 2—3. — P. 375—409.

Hammond Mark. *Anthropology as a Weapon of Social Combat in Late-nineteenth Century France* / Mark Hammond // *Journal of the History of the Behavioral Sciences*. — 1980. — 16. — P. 118—132.

Harvey Joy. *L'évolution transformée. Positivistes et matérialistes dans la Société d'Anthropologie de Paris du Second Empire à la Troisième République* / Joy Harvey // *Histoires de l'Anthropologie*. — Paris, 1984. — P. 387—405.

Hébert Jules. *Expositions des Voyages et Missions scientifiques* / Jules Hébert // *L'Anthropologie*. — 1896. — 7. — P. 242—243.

Khvoika Vicentiy. *Découvertes paléolithiques récemment faites en Russie* / Vicentiy Khvoika // *L'Anthropologie*. — 1901. — 12. — P. 158—159.

Makarov Nicolai. *About the History of Krasnoyarsk Archaeologists' International Relations* / Nicolai Makarov, Aleksandr Vdovin & Yekaterina Detlova // *Journal of Siberian Federal University, Humanities and Social Sciences*. — 2009. — 2. — 3. — P. 336—348.

Mosbah-Natanson Sébastien. *Internationalisme et tradition nationale: le cas de la constitution de la sociologie française autour de 1900* / Sébastien Mosbah-Natanson // *Revue d'Histoire des Sciences Humaines*. — 2008. — 18. — P. 35—62.

Muchielli Laurent. *La découverte du social. Naissance de la sociologie en France (1870—1914)* / Laurent Muchielli. — Paris, 1998.

Présentations. *Photographies d'objets préhistoriques de Russie* // *Bulletins de la Société d'anthropologie de Paris*. — 1896. — 4ème série. — T. 7. — P. 390—392.

Prochasson Christophe. *Sur l'environnement intellectuel de Georges Sorel : l'École des hautes études sociales (1899—1911)* / Christophe Prochasson // *Cahiers Georges Sorel*. — 1985. — 3. — P. 16—38.

Richard Nathalie. *La revue L'Homme de Gabriel de Mortillet : anthropologie et politique au début de la IIIe République* / Nathalie Richard // *Bulletins et mémoires de la Société d'anthropologie de Paris*. — 1989. — 3—4. — numéro spécial: *Histoire de l'anthropologie : hommes, idées, moments*. — P. 231—256.

Voisenat Claudie. *Sébillot Paul (1843—1918) : Biographie* / Claudie Voisenat // *Bérose. Encyclopédie en ligne sur l'histoire des savoirs ethnographiques*. — Paris, 2008. — UMR 8177.

Volkov Théodore. *La fraternisation — IX En Ukraine* / Théodore Volkov // *Mélusine*. — 1890. — t. 5. — 8. — P. 193—203.

Volkov Théodore. *Rites et usages nuptiaux en Ukraine* / Théodore Volkov // *L'Anthropologie*. — 1891. — 2. — P. 160—184; 408—437; 537—587.

Volkov Théodore. *Traditions et superstitions des ponts et chaussées. I Les routes (suite). VI Les chaussées et les digues (suite)* / Théodore Volkov // *Revue des traditions populaires*. — 1891. — t. 6. — 7. — P. 404—405.

- Volkov Théodore. Une note sur l'ethnographie / Théodore Volkov // *Revue des traditions populaires*. — 1891. — t. 6. — 7 : 405.
- Volkov Théodore. A. A. Potebnia / Théodore Volkov // *Revue des traditions populaires*. — 1892. — t. 7. — 1. — P. 59—60.
- Volkov Théodore. Cesky lid (Le Peuple tchèque) / Théodore Volkov // *Revue des traditions populaires*. — 1892. — t. 7. — 2. — P. 231—232.
- Volkov Théodore. Dr L. Niederle. Lidstvo v době prehistorické ze zvláštním zretelem na zeme slovanské / Théodore Volkov // *L'Anthropologie*. — 1893. — 4 — P. 613.
- Volkov Théodore. Découvertes archéologiques en Ukraine et en Russie blanche / Théodore Volkov // *L'Anthropologie*. — 1894. — 5. — P. 506.
- Volkov Théodore. La section sud-ouest de la Société impériale russe de géographie (à Kiev). Nouvelle section de la Société impériale russe de géographie / Théodore Volkov // *L'Anthropologie*. — 1895. — 6. — P. 116.
- Volkov Théodore. Travaux de la sous-section de statistiques du IXème Congrès des naturalistes et des médecins russes, tenu du 3 au 11 janvier 1894 à Moscou / Théodore Volkov // *L'Anthropologie*. — 1895. — 6. — P. 460—461.
- Volkov Théodore. V.B. Antonovitch. Arkheologičeskaja karta Kievskoj gubernii / Théodore Volkov // *L'Anthropologie*. — 1896. — 7. — P. 346—348.
- Volkov Théodore. V. Radimski. Prehistorička sojenica kod Ripka u Bosni / Théodore Volkov // *L'Anthropologie*. — 1896. — 7. — P. 573—579.
- Volkov Théodore. M. Kriz. O donkoceni vyzkumných prací v Predmosti / Théodore Volkov // *L'Anthropologie*. — 1897. — 8. — P. 686—687.
- Volkov Théodore. P.A. Koulich / Théodore Volkov // *Revue des traditions populaires*. — 1897. — 3. — P. 281—282.
- Volkov Théodore. Krychtafovitch N. Posliétretičnyia obrazovania v okrestnostiakh Novo-Alexandrii / Théodore Volkov // *Bulletins de la Société d'anthropologie de Paris*: 4ème série. — 1898. — t. 9. — P. 386—388.
- Volkov Théodore. Materialy do ukraïno-ruskoï ethnologii / Théodore Volkov // *Bulletins de la Société d'anthropologie de Paris*: 4ème série. — 1899. — t. 10. — P. 124—125.
- Volkov Théodore. Congrès archéologique de Kiev / Théodore Volkov // *L'Anthropologie*. — 1900. — 11. — P. 59—64.
- Volkov Théodore. L'ethnographie dans la section russe de l'Exposition universelle de 1900 / Théodore Volkov // *Revue internationale de sociologie*. — 1901. — 9. — P. 39—51.
- Volkov Théodore. Le congrès archéologique de Kharkov / Théodore Volkov // *L'Anthropologie*. — 1903. — 14. — P. 113—118.
- Volkov Théodore. V.B. Antonovitch. Arkheologičeskaja karta Volynskoj goub / Théodore Volkov // *L'Anthropologie*. — 1904. — 15. — P. 209—210.
- Volkov Théodore. Rapport sur les voyages en Galicie Orientale et en Bucovine en 1903 et 1904 / Théodore Volkov // *Bulletins et Mémoires de la Société d'anthropologie de Paris*: 5ème série. — 1905. — t. 6. — P. 289—294.
- Volkov Théodore. Variations squelettiques du pied chez les primates et dans les races humaines / Théodore Volkov. — Paris, 1905 [extrait de *Bulletins et Mémoires de la Société d'anthropologie de Paris*].
- Wartelle Jean-Claude. La Société d'Anthropologie de Paris de 1859 à 1920 / Jean-Claude Wartelle // *Revue d'histoire des sciences humaines*. — 2004. — 10. — P. 125—171.

Н. Р и ш а р

**ВОЛКОВ ВО ФРАНЦИИ:
КУЛЬТУРНЫЙ ВЗАИМООБМЕН В
АРХЕОЛОГИИ И ИСТОРИЧЕСКОЙ
АНТРОПОЛОГИИ В КОНЦЕ XIX ст.**

Статья посвящена роли Теодора Волкова в научном и культурном обмене между Францией и Россией. Представлен анализ научной деятельности ученого в период жизни во Франции, участия в научных обществах, контактов и совместной деятельности с коллегами антропологами и преисториками. Освещены научные публикации ученого, подготовленные и выпущенные во французских изданиях в этот период. Представлены также сведения о преподавательской деятельности Теодора Волкова в различных учебных заведениях. Анализируется его деятельность в качестве переводчика и работа по аннотированию для французской научной общности славяноязычных научных изданий. Делается вывод о том, что для научной коммуникации между учеными различных стран наибольшее значение имела деятельность Т. Волкова по обзору, комментированию и представлению французским ученым российских научных изданий, а в последствии — французских в России.

Л. Г. Самойленко

СОЗДАНИЕ КАФЕДРЫ АРХЕОЛОГИИ И МУЗЕЕВЕДЕНИЯ В КИЕВСКОМ УНИВЕРСИТЕТЕ

В статье изложены некоторые аспекты создания и первых лет работы кафедры археологии и музееведения Киевского национального университета имени Тараса Шевченко.

К л ю ч е в ы е с л о в а : образование, университет, кафедра, археология, музееведение, курсы, учебник, кадры.

Преподавание археологии, как отдельного общего курса для студентов историков, а не в рамках раздела всеобщей истории, истории России, Украины или истории СССР, в Киевском государственном университете им. Т.Г. Шевченко¹ впервые было введено в конце 1939 г. после длительных реформ, перестроек и возрождения в 1933 г. университетов на Украине. Важным было и Постановление ЦК ВКП (б) «О преподавании гражданской истории в школах СССР», послужившее основой для восстановления исторических факультетов в университетах и пединститутах. Первоначально исторические факультеты в университетах открывались в составе лишь пяти утвержденных кафедр. Со временем количество кафедр увеличивалось с учетом особенностей разных университетов [см. подробнее: О работе исторических, 1959а, с. 182–201; 1959б, с. 192–200; 1959в, с. 185–194; 1959г, с. 185–192; 1960, с. 205–208]. Восстанавливаются курсы по археологии, появляются отдельно кафедры археологии в Ленинградском (1936 г.) и в Московском (1939 г.) университетах, что предполагает появление и новой специальности — историк-археолог [Тихонов, 2003, с. 166–169; Янин, 1999, с. 3–7;

Янин, Пряхин, 2000]. Но если в этих университетах, тогда единственных в СССР, где готовили профессиональных археологов, можно говорить о преемственности традиций в изучении и преподавании археологии от досоветского периода, благодаря непрерывной деятельности многих известных археологов, продолжавших работать в их стенах, то в Киевском университете от «старой» школы уже никого не осталось. Профессоров В.Г. Ляскоронского (1859–1928) и В.Е. Данилевича (1872–1936) — последних из археологов университета св. Владимира, учеников В.Б. Антоновича (1830–1908), преподававших и в Киевском институте народного просвещения в 20–30-х гг. — уже не было в живых. Отметим, что проф. В.Е. Данилевич, автор «Курса русских древностей» (Киев, 1913), умер в конце 1936 г. сразу по возвращении из командировки в Москву, где он изучал опыт работы московских высших учебных заведений [Куринний, 1994, с. 131; Мельник, 2004, с. 189]. Л.М. Славину — основателю и первому заведующему кафедры археологии и музееведения в Киевском университете пришлось начинать на пустом месте и с чистого листа.

Для чтения курса «Основы археологии», введенного в Киевском университете с декабря 1939 г. для всех студентов-историков 1 курса, был приглашен кандидат исторических наук, член-корреспондент АН УССР Л.М. Славин, выпускник Ленинградского университета, прибывший лишь год назад в Киев на постоянное жительство и для работы в Институте археологии АН УССР. Его зачисляли на кафедру истории древнего мира на условиях почасовой оплаты [Самойленко, 2007, с. 40]. Не смотря на работу вне штата, и даже работая еще в Ленинграде, Л.М. Славин приглашал студентов разных учебных заведений, в том числе и студентов

1. Теперь — Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко (КНУТШ).

исторического факультета КГУ, на раскопки в Ольвию, к руководству которыми он был причастен с 1934 г. Можно предположить, что Ольвийская экспедиция помогла Л.М. Славину попасть на преподавательскую работу в университет. Так, в 1935—1936 гг. как сотрудник ИИМК в Ольвии работал К.Т. Штеппа (1896—1958), который с 1934 г. был профессором, а в 1939—1941 гг. — деканом исторического факультета КГУ. Он очень увлеченно рассказывал студентам о своих раскопках в Ольвии под руководством Л.М. Славина [Ветштейн, 1996, с. 49—50; Ректори, 2006, с. 223—225; Станцига, 2007, с. 26]. Возможно ольвийское знакомство и сотрудничество было решающим при выборе деканом кандидатуры Л.М. Славина для преподавания археологии в КГУ. Разумеется, работа Л.М. Славина в университете была прервана войной, он с Институтом археологии отправляется в эвакуацию в Уфу, университет — в Харьков, а потом в Кзыл-Орду.

После возвращения из эвакуации при подготовке к новому учебному году, который в 1944 г. начался 2 октября, ректорат в сентябре вновь приглашает Л.М. Славина на преподавательскую работу в университет. Тринадцатого октября 1944 г. Л.М. Славин был зачислен в университет заведующим кафедры истории древнего мира (на 0,5 ставки) и лишь в приказе ректора № 337 от 19 декабря 1944 г. он значится в штатном расписании уже заведующим созданной им кафедры археологии [Самойленко, 2007, с. 40—41]. Именно 1 октября 1944 г. Л.М. Славин считал датой основания кафедры археологии [Славин, 1971, с. 115].

С этого времени на историческом факультете КГУ тоже появляется специальность «археология». Так, в 28 (108) номере за июль 1948 г. университетской газеты «За Радянські кадри» декан исторического факультета доцент Ю.Я. Билан, подавая обзор работы исторического факультета для абитуриентов, указывает, что факультет готовит научных работников, преподавателей истории СССР и основ марксизма-ленинизма, археологов, сотрудников архивов. С третьего курса студенты специализируются по четырем отделам. Педагогический отдел готовил преподавателей истории СССР, новой истории, истории средних веков для средних школ; отдел марксизма-ленинизма — преподавателей основ марксизма-ленинизма. Археологический отдел готовил работников музеев и младших научных сотрудников-археологов. Отдел архивоведения готовил специалистов архивного дела. Перечислив основные курсы, которые слушают студенты в течении 5 лет и подчеркнув, что читают их выдающиеся историки Украины, Ю.Я. Билан описывает условия для успешной учебы, созданные на историческом факультете, где среди прочего упоминает о выставках археологических коллекций. Непосредственная причастность к подготовке этих выставок кафедры археологии не

вызывает сомнения, так как прежние университетские коллекции были переданы в другие музеи, в том числе в 1928 г. В.Е. Данилевичем в современный Национальный музей истории Украины.

Кроме Л.М. Славина, по его инициативе в 1946—1953 гг. для выполнения педагогической нагрузки по кафедре приглашались В.А. Богусевич (1902—1978) и А.В. Добровольский (1885—1956).

С В.А. Богусевичем, который в 1925 г. закончил историко-экономический факультет Ленинградского пединститута им. Герцена, а в 1926—29 гг. учился в аспирантуре и год после этого работал в ГАИМК им. Н.Я. Марра, Л.М. Славин, возможно, был знаком еще в Ленинграде. К моменту зачисления в университет у В.А. Богусевича уже имелся опыт научной (20 публикаций), музейной и преподавательской работы, он служил в армии, был на фронте. Вернувшись в Киев в конце 1945 г. работал заместителем директора по научной работе Историко-культурного заповедника «Киево-Печерская лавра» [Пам'яті..., 1980, с. 111; см. также личное дело В.А. Богусевича: Архив КНУТШ, 1953, д. 5-пмс, лист 4, 8].

Ходатайство о зачислении В.А. Богусевича в штат кафедры, на должность доцента (0,5 ставки) Л.М. Славин подает ректору в сентябре 1946 г. Виза на его обращении от 1 октября 1946 г. свидетельствует о зачислении вне штата [Архив КНУТШ, 1953, д. 5-пмс, лист 1]. Но с 1 января 1947 г. В.А. Богусевич был зачислен в штат (трудовая книжка находилась в отделе кадров университета) вначале на 0,5 ставки, а с 1 сентября 1947 г. на полную ставку. На заседании ученого совета КГУ 3 июля 1947 г. было утверждено решение о присуждении ему ученой степени кандидата наук. С 1 сентября 1950 г. до середины 1953 г. В.А. Богусевич преподавал на основе почасовой оплаты [Архив КНУТШ, 1953, д. 5-пмс, лист 2, 13—22]. Таким образом, как свидетельствуют документы личного дела В.А. Богусевича, хранящегося в архиве университета, он преподавал на кафедре с октября 1946 г. до конца учебного 1953 г. [сравни: Пам'яті..., 1980, с. 111; Самойленко, 2007, с. 43].

В.А. Богусевич приглашался на кафедру в первую очередь как специалист в области славянской археологии. За эти годы он читал спецкурсы и вел семинары: «Славяно-русская археология», «Методика и техника полевых археологических работ», «Железный век», «Методика экспозиции», «Музееведение», руководил курсовыми и дипломными работами, принимал участие в работе научного студенческого кружка, организовывал и вел практику на базе археологических исследований в Каневском заповеднике [Богусевич, 1950, с. 5—10; 1953, с. 141—153].

Для чтения курсов по первобытной археологии («Каменный век» и «Бронзовый век») Л.М. Славин пытался привлечь на кафедру кандидата исторических наук А.В. Добровольского,

признанного специалиста в этой области [Черняков, 1995, с. 132—134]. Но ему удалось поработать с декабря 1948 по март 1949 г. В середине семестра он был уволен (что стало неожиданностью для Л.М. Славина), но продолжал выполнять свои обязанности до конца июня [подробнее см.: Самойленко, 2007, с. 42].

К началу 1950 г. аспирантуру при кафедре заканчивают ученики Л.М. Славина молодые специалисты Н.Н. Бондарь и Г.Г. Мезенцева. Они становятся ассистентами кафедры (впоследствии — доцентами и профессорами). Под руководством Л.М. Славина они подготовили и защитили диссертации: Г.Г. Мезенцева — в 1950 г. «Терракоты Ольвии и их значение как исторического источника», а Н.Н. Бондарь в 1956 г. «Торговля Ольвии в догетскую эпоху». На этом кадровая политика в деле строительства кафедры завершается, и многие годы количественно коллектив кафедры остается неизменным: заведующий, два преподавателя и лаборант. Маловато для изучения и преподавания исторического периода в несколько сот тысячелетий и совершенно не сопоставимо с количеством сотрудников на кафедрах истории СССР или марксизма-ленинизма.

Л.М. Славин считал создание первой и «единственной на Украине» кафедры, которая готовила археологов и музееведов для научных и музейных учреждений, важным достижением в формировании украинской археологической школы. [Славин, 1952, с. 93]. Возглавляя на момент основания кафедры Институт археологии, как человек, который мыслил по государственному глобально, Л.М. Славин не мог не понимать, что подготовка новых кадров — ключевой вопрос в последующем развитии археологической науки, а, следовательно, и нормальной работы самого Института археологии да и других научных заведений Украины. Перед Институтом археологии стояли новые важные задания, в том числе и по составлению археологической карты Украины, что требовало широких археологических разведок [Славин, 1940, с. 133; Славин, 1946, с. 87—88]. Для подготовки молодых квалифицированных научных кадров специализированная кафедра была крайне необходима, тем более что восстановление народного хозяйства и строительство после войны предполагало расширение археологических раскопок. Неотложность организации кафедры Л.М. Славин чувствовал настолько остро, что был готов уже тогда, в 1944 г., перейти из Института археологии в университет на основную работу. Но до 1953 г. он продолжал работать в университете по совместительству (на 0,5 ставки) и лишь в июне перешел на полную ставку (основное место работы) в университет, где проработал до 10 сентября 1970 г., когда сам уволился в связи с ухудшением состояния здоровья [Самойленко, 2007, с. 41]. Возможно, Л.М. Славин в те годы до конца не был уверен, что кафедру удастся сохранить.

Не следует забывать, что становление кафедры приходится не только на тяжелые годы послевоенной разрухи, но и на то время, когда шла неуспешная борьба за общее повышение идейно- и политико-воспитательной работы на основе партийных постановлений и единственно верного плана мероприятий по искоренению остатков буржуазной идеологии. Во время постоянных проверок лекций легко было «установить», что «ряд профессоров и преподавателей излагают свой предмет объективистски, аполитично, пытаются подать в лекциях побольше фактов без должного социального и партийного анализа» [Университет, 1959, с. 389]. Поэтому ошибочно полагать, что невзирая на добросовестный труд и авторитет Л.М. Славина в научных кругах академии и в университете, созданной им кафедре ничего не угрожало. На фоне общего идеологического давления и преследований историков, когда контроль над наукой пытались держать в строгих рамках шаблонов марксизма-ленинизма, ориентированным на седую древность, археологам было нелегко [Рутковська, 1996, с. 53—54]. Из-за постоянных политических кампаний и постановлений партийных органов, «руководство исторического факультета, желая поставить галочку в деле поиска виновных в борьбе с космополитизмом, время от времени делает попытки подставить кафедру археологии, отыгравшись на ней, обвиняя в аполитичности и схоластичности с официальной точки зрения тех вопросов, которыми она занималась. Сотрудникам кафедры не раз приходилось отстаивать кафедру, когда ее хотели ликвидировать, или к чему-то присоединить», вспоминала Г.Г. Мезенцева [Линьова, Омельченко, 2003, с. 10]. Да и сам Л.М. Славин, явно принужденный системой, тогда писал (а может быть списывал с протоколов партийных заседаний?): «В работе кафедры имеются определенные недостатки. <...> В лекционной работе кафедры иногда имеет место чрезмерное увлечение вещеведческой, фактологической стороной курсов за счет недостаточно широкого исторического освещения той или иной темы, того или иного периода. Порою лекции недостаточно направлены против националистических и космополитических извращений в области археологии и древней истории. Ректорат, деканат и партийная организация университета оказывают всемерную помощь кафедре, повседневно следят за её работой. Посещение лекций преподавателями других кафедр, рецензирование стенограмм лекций, обсуждение работы кафедры на пленумах факультета — все это способствует повышению идейно-теоретического уровня читаемых лекций» [Славин, 1952, с. 97]. Настоящий горький смысл этих слов «самокритики» осознается лишь теперь.

Содержание образования определяется, в первую очередь, учебным планом, который конкретизируется в учебных программах, учебниках,

учебных пособиях и методических указаниях. Учебный план кафедры по подготовке археологов, конечно же, был основан на стабильном учебном плане Министерства высшего образования СССР для исторических факультетов университетов. Но кафедра разрабатывала по всем курсам и семинарам собственные программы, вводила многие свои спецкурсы, которые читались факультативно, хотя, конечно же, использовался опыт преподавателей Ленинградского и Московского университетов.

Главной в процессе профессионального обучения будущих специалистов в эти годы была работа кафедры по организации лекций и семинарских занятий, факультативных спецкурсов, по обеспечению студентов программами, методическими материалами, наглядными пособиями и учебными фильмами, по подготовке и проведению учебно-производственных практик, руководству курсовыми и дипломными. Большое внимание уделялось организации работы научного студенческого общества и археологического кружка, который считался тогда лучшим на истфаке и оказывал огромное влияние на формирование навыков научной работы у студентов.

До начала 50-х годов в учебные планы кафедры входили 22 учебных мероприятия: лекции, три семинара, практики, курсовые, диплом и госэкзамен по археологии. Кроме обязательного для всех студентов-историков курса «Основы археологии» (50 часов) и полевой археологической практики после первого курса (три недели), в учебные планы археологов входили еще 2 специальные археологические практики по четыре недели (после третьего и четвертого курсов) и одна музееведческая практика (80 часов). Студентам, которые начинали специализацию по кафедре с третьего курса предлагались такие спецкурсы по археологии: «Каменный век» (50 часов), «Бронзовый век» (70 часов), «Железный век» (70 часов), «Славяно-русская археология» (70 часов), «Античная археология» (50 часов), «История искусства докапиталистических формаций» (34 часа), а также «Музееведение и краеведение» (50 часов). Кроме того в учебную программу входили «Методика и техника полевых археологических работ» (32 часа), «Основы топографии и техники графических работ» (32 часа), «История археологических знаний» (30 часов). На пятом курсе студентам предлагалось три семинара (по 34 часа): по археологии первобытного общества, по славяно-русской археологии, по музееведению и краеведению. Планировалось несколько факультативов по 26 часов [Славин, 1952, с. 93—94; НА ИА НАНУ, ф. 17, № 9, л. 28—30].

Со временем, развитие науки и острая потребность в подготовке музейных работников убеждают Л.М. Славина обратиться к расширению преподавания дисциплин музейного профиля. По его инициативе были предложены кафедрой еще в начале 1952 г. и одобрены руководством изменения в учебном плане на 1952—53 гг., а с

1953 г. кафедра была переименована в кафедру археологии и музееведения. Теперь она готовила не просто музейных работников, а музееведов. С этого времени в дипломах выпускников кафедр в разделе специальность значилось: «историк-археолог, музеевед, преподаватель истории и обществоведения»

Отметим, что такой подход к усовершенствованию учебных программ был передовым для того времени. Традиционно принято считать, что только в середине 1970-х годов по инициативе Международного комитета музеологии (ICOM) музееведение получило признание и стало позиционироваться как университетская дисциплина. Современные исследователи и учебники по музеологии утверждают, что впервые в Европе университетский курс музееведения стал читаться в университетах Великобритании с 1966 г., а в СССР — с середины 80-х годов, когда был введен в программу обучения на исторических факультетах Московского, Ленинградского и Омского университетов [Мастеница, Шляхтина, 2005, с. 309—314].

По новой учебной программе на 2 курсе вводился общий для всего факультета курс «Основы музейного дела». Вместо одного спецкурса «Музееведение и краеведение» и одной музейной практики для студентов, кто специализировался по кафедре вводились три музееведческих спецкурса и две музейных практики, что давало возможность будущим специалистам закрепить теоретические знания. Так, на 3 курсе вводилась «Методика экспозиционной и экскурсионной работы» (с музейной практикой по этой дисциплине на 4 курсе), для 4 курса — «Хранение, учет и обработка коллекций» (с музейной практикой по этой дисциплине на 5 курсе), «История музейного дела». В тематику курсовых и дипломных работ включались темы по истории и теории музейного дела [Славин, 1952, с. 95].

Расширяя постепенно количество спецкурсов, которые читались для археологов, Л.М. Славин с горечью отмечает, что студенты, специализирующиеся по кафедре, чрезвычайно загружены, ведь они не освобождались от дисциплин по профилю истории СССР и УССР. И это понятно, ведь «учебный план специализации по археологии и музееведению был лишь дополнением к большому и разветвленному плану факультета, основной задачей которого являлась подготовка историков-марксистов» [Славин, 1952, с. 95]. Многие важные спецкурсы читались факультативно или выносились на заседания кружка.

К концу 50-х гг. готовится новый план по рестройке работы кафедры, который был рассчитан на 1960—1965 гг. Л.М. Славин разрабатывает четкую и обоснованную программу, подписанную им 18 октября 1958 г. Упор делается на увеличение практической подготовки. Среди прочего вносится предложение увеличить сроки археологической практики с 2 месяцев до 5-ти, а музейной — в два раза, что предполагало

увеличить сроки учебных и производственных практик за время специализации (3—5 курсы) до 29 недель(!) Для этого предлагалось первый семестр кафедры разрешить начинать с 1 октября, а не с 1 сентября, зачет по физическому труду студентам кафедры проставлять за их работу в экспедициях (!), и самое крамольное: «при пересмотре учебных планов следует освободить студентов кафедры археологии и музееведения от 2—3 второстепенных общефакультетских предметов». К программе прилагался тематический план подготовки и издания учебников, учебных пособий, монографий и др. литературы, общим объемом 94 печатных листа. Среди прочего, на Л.М. Славина планировались три учебных пособия: «Археологические разведки и раскопки» (10 п.л.), «Введение в археологию» (20 п.л.), «Античный мир Причерноморья» (15 п.л.) [НА ИА НАНУ, ф. 17, № 9, л. 133—137].

Судя по последней статье Л.М. Славина, посвященной проблемам подготовки археологов в университетах Украины, не многое удалось воплотить в жизнь. Он по-прежнему считал, что в деле подготовки археологов есть недостатки и решать назревшие проблемы, по его мнению, следовало не путем принятия частных мер, а на уровне республиканского совещания руководителей исторических факультетов университетов [Славин, 1971, с. 116].

Как результат работы по разработке и введению новых музейных дисциплин сотрудники кафедры подготовили учебное пособие по музейному делу [Бондарь, Мезенцева, Славин, 1959], материалы которого основывались не только на проработывании широкого круга литературы, а также учитывали практику музейных учреждений Украины. Отдельный раздел пособия был посвящен охране достопримечательностей культуры в нашей стране и анализу законодательной базы по этому вопросу. В приложениях к пособию подавались образцы бланков учетной документации, которые использовались в музейной работе, а список литературы включал не только основные работы, но и широкий перечень путеводителей, по историческим местам и музеям Украины (по областям). Это делало издание не только учебным, но и справочным, и таким оно оставалось еще долгие годы. В дальнейшем основная работа по разработке новых курсов лекций по музееведению, их программного и методического обеспечения возлагалась на Г.Г. Мезенцеву, которая посвящает этой тематике ряд статей и монографических исследований [Линьова, Омельченко, 2003, с. 11—12].

В конце 50-х гг., как отмечалось выше, готовился на кафедре к изданию и учебник по археологии. Почти двадцатилетний опыт преподавания этой дисциплины в университете, убеждает Л.М. Славина в необходимости создания на Украине своей собственной программы и своего нового учебника, который учитывал бы специфику археологических памятников республики и

представлял бы их должным образом. Он еще в конце 1958 г. планировал (как отмечалось выше) издание такого учебника, где учитывалась необходимость более широкого отображения археологии Украины. Первоначально, по предложению Министерства просвещения УССР, Л.М. Славин подготовил и подал в Управление подготовки учителей новую программу курса «Основы археологии», для пединститутов, уже прошедшую обсуждение и одобренную на кафедре археологии и музееведения в КУ и в Институте археологии. Министерство утвердило эту программу [Славин, 1960] и Л.М. Славин планировал представить на утверждение на 1959/60 учебный год такую же программу и для университетов УССР. Свой курс лекций он предлагает в печать издательству «Радянська школа», которое в начале 1959 г. включает его в план изданий. Однако, кроме нескольких расширенных учебных программ, рабочих планов и методических указаний по археологии и организации работы археологического кружка в школе Л.М. Славин так и не опубликовал учебного пособия на эту тему.

Некоторые причины такой ситуации нам могут пояснить, документы из личного фонда Л.М. Славина, хранящиеся в Научном архиве ИА НАН Украины [НА ИА НАНУ, ф. 17, № 13, л. 1—17]. Здесь содержатся автографы и машинописные копии писем Л.М. Славина, датированные ноябрем 1959 г. адресованные заместителю министра просвещения УССР тов. С.Т. Завало, в издательство «Радянська школа», в партийный комитет Академии наук УССР и в парторганизацию ИА АН УССР. Эти письма, как становится понятно из их текста, Л.М. Славин подготовил в ответ на официальные письма, в которых сообщалось об отказе издательства в публикации его курса «Основы археологии». Излагая суть дела, которая заключалась в том, что после предложения к печати учебника и уже внесения его в начале 1959 г. в планы издательства, к середине года неожиданно «в качестве автора учебника «Основы археологии» обсуждается также кандидатура И.Г. Шевкопляса¹, подавшего свой проспект». Л.М. Славин удивлен поступком тов. Василенко, заведующего редакцией истории указанного издательства. Далее он сообщает об их встрече, состоявшейся 17 июля, на которой было заключено устное соглашение о том, что он остается единственным автором учебника и немедленно начинает работу по оформлению курса к печати. «Но позднее, тов. Василенко отказался от этой договоренности и издательство обратилось в Министерство Просвещения с просьбой — заменить в планах мою фамилию на фамилию Шевкопляса. Ни одного серьезного аргумента против меня не приводится. В официальных письмах вообще доводов нет, а в записных разговорах тов. Василенко <...> стремится опорочить меня...» [НА ИА НАНУ, ф. 17,

1. Так в оригинале

№ 13, л. 2, 5, 6, 9, 16]. Ниже Л.М. Славин четко, по пунктам, излагает свои «мотивы», по которым «с точки зрения справедливости и целесообразности», автором учебника должен быть он, а не И.Г. Шовкопляс. [НА ИА НАНУ, ф. 17, № 13, л. 3, 11, 12, 13, 14, 17].

Все четыре письма практически идентичны в части изложения сути конфликта, аргументов в свою пользу, а также упреков в сторону тов. Василенко и Шовкопляса, но письма к партийным организациям несколько шире. Они начинаются с объяснения Л.М. Славина, что поводом для его заявления стал «неэтичный поступок заместителя директора Института археологии И.Г. Шовкопляса, совершенно недостойный высокого звания коммуниста», а заканчиваются призывом: «Партийная организация должна сказать тов. Шовкоплясу свое веское слово». [НА ИА НАНУ, ф. 17, № 13, л. 1, 4, 6, 13]. Трудно теперь судить о реакции адресатов, но, не смотря на то, что преподавание археологии для Л.М. Славина было его основной работой многие годы, что курс «Основы археологии» в результате многолетнего чтения у него уже имелся и он соответствовал им же составленной и утвержденной Министерством программе, в план издательства был поставлен учебник другого автора, который увидел свет в 1964 г.

Эти несколько архивных листов — не только яркая иллюстрация «ученых нравов» того времени, но подтверждение огромной зависимости авторов от планов издательств и от возможности быть туда включенными. Заметим попутно, что это не единственная работа Л.М. Славина над которой он трудился многие годы и которая так и осталась неопубликованной в силу разных причин [Буйських, 2007, с. 4—5].

Из-за ограниченности объема статьи мы не смогли коснуться других аспектов деятельности кафедры. Ведь кроме подготовки программ и лекционных курсов, педагогическая деятельность на университетских кафедрах тогда обычно проводилась еще в нескольких обязательных направлениях: научно-исследовательская, идейно-воспитательная и общественно-политическая.

Период становления кафедры археологии и музееведения (процесс сам по себе сложный и трудоемкий) приходился на нелегкие годы послевоенной разрухи и тоталитарного режима, когда развивать и внедрять что-либо новое и прогрессивное было особенно трудно. И даже если считать, что Л.М. Славин сделал для развития кафедры и воспитания профессиональных кадров археологов и музееведов не достаточно, то больше чем он пока не сделал никто.

Архив КНУТШ 1953, д. 5-ппс; 1970, д. 113-ппс.
Богусевич В.А. Древнейшее славянское поселение на Пилипенковой горе / В.А. Богусевич // Наукові записки Київського державного університету. — Т.9. — К., 1950. — С. 5—10.

Богусевич В.А. Каневская археологическая экспедиция / В.А. Богусевич // АП. — 1953. — Т. 3 — С. 141—153.

Бондар М.І. Нариси музейної справи / М.І. Бондар, Г.Г. Мезенцева, Л.М. Славин. — К., 1959. — 192 с.

Буйських С.Б. Доля одного рукопису / С.Б. Буйських // Археологія. — 2007. — № 1. — С. 4—5.

Ветштейн Р.И. Человек, который окрылял людей / Р.И. Ветштейн // Мир Ольвии. (Памятник исследователю и исследование памятника). — К., 1996. — С. 49—51.

Курінний П. Історія Археологічного знання про Україну / П. Курінний. — Мюнхен, 1970. — Полтава, 1994. — 140 с.

Л.М. Славин. Хроника жизни (1906—1971) // Мир Ольвии. (Памятник исследователю и исследование памятника). — К., 1996. — С. 9—20.

Ліньова Є.А. Г.Г. Мезенцева — археолог, музеезнавець, педагог / Є.А. Ліньова, Ю.А. Омельченко // Український музей. — К., 2003. — С. 9—18.

Мастеница Е.Н. Музей и музееведение в университетском образовании / Е.Н. Мастеница, Л.М. Шляхтина // Философский век. Альманах. Вып. 30. История университетского образования и международные традиции просвещения: Т.3. / Отв. Ред. Т.В. Артемьева, М.И. Микешин. — СПб., 2005. — С. 307 — 314. Режим доступа: <http://www.bvahan.com/museologypro/about.asp?li1=4&st=37>

Мельник Г.М. Данилевич Василь Юхимович / Г.М. Мельник // Историчний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка: минуле й сьогодення. — К., 2004. — С. 189.

НА ИА НАНУ, ф. 17, № 9; № 13.

О работе исторических факультетов государственных университетов // ВИ. — 1959а. — № 7.

О работе исторических факультетов государственных университетов // ВИ. — 1959б. — № 10.

О работе исторических факультетов государственных университетов // ВИ. — 1959в. — № 11.

О работе исторических факультетов государственных университетов // ВИ. — 1959г. — № 12.

О работе исторических факультетов государственных университетов // ВИ. — 1960. — № 1.

Пам'яті В.А. Богусевича // Археологія — 1980. — № 33. — С. 111.

Ректори Київського університету. 1834—206 / В.В. Скопенко, А.А. Короткий, Т.В. Табенська та ін. — К., 2006. — 336 с.

Рутковська Л.М. Слово про вчителя / Л.М. Рутковська // Мир Ольвии. (Памятник исследователю и исследование памятника). — К., 1996. — С. 51—54.

Самойленко Л.Г. Педагогічна діяльність професора Л.М. Славина / Л.Г. Самойленко // Археологія. — 2007. — № 1 — С. 40—50.

Славин Л.М. Археологические исследования Украинской Академии Наук за 25 лет / Л.М. Славин // КСИ-ИМК АН СССР. — 1946. — Вып. 13. — С. 81—88.

Славин Л.М. Подготовка новых кадров археологов (Кафедра археологии КГУ) / Л.М. Славин // Краткие сообщения Института археологии АН УССР. — Вып. 1. — К., 1952. — С. 93—97.

Славин Л.М. Археологічні роботи в радянській Україні / Л.М. Славин // Збірник АН УРСР. — К., 1940. — С. 133—159.

Славин Л.М. Програма з археології для історико-філологічних факультетів педагогічних інститутів / Л.М. Славин. — К., 1960. — 36 с.

Славин Л.М. Археологія в Київському університеті в радянську епоху / Л.М. Славин // Вісник КГУ. — Серія

історії та права. — №8: Археологія та архівознавство. — К., 1967 — С. 3—11.

Славін Л.М. Підготовка археологів в університетах України / Л.М. Славін // Археологія. — 1971. — вип. 2. — С. 115—116.

Станіцина Г.О. Особистість Л.М. Славина за матеріалами наукового архіву / Г.О. Станіцина // Археологія. — 2007. — № 1 — С. 21—30.

Тихонов И.Л. Археология в Санкт-Петербургском университете: Историографические очерки / И.Л. Тихонов. — СПб., 2003. — 332 с.

Університет у післявоєнний період (1946—1959 рр.) // Історія Київського університету. — К., 1959. — С. 384—400.

Черняков І.Т. Доля вченого і людини (до 110-річчя А.В. Добровольського) / І.Т. Черняков // Археологія. — 1995. — № 4. — С. 132—135.

Янин В.Л. Кафедре Московского университета 60 лет / В.Л. Янин // 60 лет кафедре археологии МГУ им. М. В. Ломоносова. — Тез. докл. — М., 1999. — 276 с.

Янин В.Л. Археология на исторических факультетах классических университетов российской федерации. История, современность, перспективы / В.Л. Янин, А.Д. Пряхин // COMMENTARIJ DE HISTORIA. Электрон. период. журнал ист. факультета Воронежского гос. Ун-та. — 2000. — Режим доступа: <http://www.hist.vsu.ru/cdh/Articles/04—06.htm>

Л. Г. С а м о й л е н к о

СТВОРЕННЯ КАФЕДРИ АРХЕОЛОГІЇ ТА МУЗЕЄЗНАВСТВА В КИЇВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

У статті викладені деякі аспекти створення (1944) кафедри археології та музеезнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Висвітлюються проблеми організації роботи кафедр-

ри в перші роки діяльності, формування викладацького складу, навчальних курсів, програм і методичних посібників. Крім загальних тенденцій розвитку історичної науки в Радянському Союзі на формування кафедри вплинули особистості як її засновника Л.М. Славина, так і його колег. Першими викладачами кафедри були В.А. Богусевич і А.В. Добровольський. У 1950 р. аспірантуру при кафедрі закінчили учні Л.М. Славина молоді фахівці М.М. Бондар і Г.Г. Мезенцева. Вони стають асистентами кафедри, а згодом — доцентами та професорами, продовжуючи справу свого вчителя.

L. S a m o j l e n k o

DEVELOPMENT OF THE DEPARTMENT OF ARCHAEOLOGY AND MUSEUM STUDIES AT KIEV UNIVERSITY, UKRAINE

This article is devoted to some aspects of the foundation (1944) and first years of work of the Department of Archaeology and Museum Studies at Taras Shevchenko National University of Kiev. The author shows problems in the process of forming the magisterial staff, the curricula, handbooks and the development of learning materials.

In addition to the general tendency of the development of historical science in the USSR, the personal quality of the founder of the department, L.M. Slavin and his associates affected the formation process of this department. The first teachers in this department were V.A. Bogusevich and A.V. Dobrovolsky. The young students of professor Slavin - young specialists N.N. Bondar and G.G. Mezanceva finished their postgraduate studies in the beginning of 1950. They became the assistants of the department of archaeology and then lecturers and professors, continuing the work of their teacher.

З. В. Священко, О. М. Скрипник

АРХЕОЛОГІЯ У ВИВЧЕННІ ІСТОРІЇ УМАНЩИНИ

В статті узагальнено досвід археологічної науки в системі вивчення історії Уманщини. Дано рекомендації щодо використання археологічних досліджень у вивченні давньої історії краю.

К л ю ч о в і с л о в а: археологічні дослідження, краєзнавство, Уманщина

Нові геополітичні реалії, що склалися в Україні після здобуття державної незалежності, активізували процеси духовного відродження. У цій, державного значення справі, важливе місце належить краєзнавству, яке набуває досить бурхливого розвитку. У цій ситуації важливо сконцентрувати увагу наукової і краєзнавчої громадськості України на шляхи подальшого розвитку історичного краєзнавства взагалі і археологічного, зокрема. Метою даної статті є узагальнення досвіду прийомів і засобів археологічної науки в системі вивчення історії Уманщини.

Конкретне вивчення давньої і середньовічної історії краю вимагає залучення, в першу чергу, таких матеріалів, які дають можливість розкрити суть історико-культурного явища тієї чи іншої епохи. У цьому зв'язку слід звернути увагу на здобутки археологів України у відкритті нових, раніше невідомих пам'яток і культур на Уманщині, а також на нові можливі трактовки вже відомих старожитностей та їх місце в історико-культурному процесі. Розгляд вказаних матеріалів проведемо за археологічним, хронологічним принципом — від давнього кам'яного віку до раннього середньовіччя.

Територія Уманщини, як і Україна, була заселена людьми ще у ранньому кам'яному

віці — палеоліті, що датується часом від 1,5 млн. до 150 тис. р. тому. Первісні люди з'явилися на території Уманщини у період пізнього палеоліту, деь приблизно 15—18 тис. р. тому.

На території краю відкрито три палеолітичні стоянки у селах Кути, Бабанка і Володимирівка (Новоархангельського району) [Черныш, 1950]. М.К. Якимович також виявив сліди палеоліту в с. Кутах, Маньківського району [Трусова, 1940, с. 44—52]. В літературі згадуються палеолітичні стоянки в селах Бабанка, Синиця і Вільхівець [Береговая, 1960, с. 131—132].

В 1980 р. М.О. Суховим було відкрите палеолітичне поселення Гордашівка-1, розташоване на захід від хутора Одірванка, що поблизу с. Гордашівка Тальнівського району [Гладких, Рижов, Суховий, 1995, с. 16].

Розглядаючи матеріали Гордашівки на фоні палеоліту України, звертаємо увагу на різні варіанти матеріальної культури пізньопалеолітичного часу. Вони пов'язані, перш за все, з різним навколишнім середовищем льодовикової доби, в якому існувала стародавня людина. З цієї точки зору помітна відмінність північних та південних (степових) регіонів України. Таким чином, територія Уманщини виявляється перспективною для вивчення різних варіантів матеріальної культури пізнього палеоліту та зв'язків і контактів між ними.

Наведені та інші матеріали свідчать про можливість у перспективі пошуків на території Уманщини нових пам'яток давнього кам'яного віку. Значну допомогу вченим можуть надати вчителі, студенти і учні-краєзнавці, які ознайомлені з топографією вказаних пам'яток і з методикою збору та першої фіксації підйомного

матеріалу (обробленого кременю, кісток викопних тварин і т. п.).

На Уманщині виявлено пам'ятки раннього мезоліту на р. Синюсі в районі Володимирівки. По-перше, слід відмітити знайдений наконечник стріли, а також ряд інших виробів із кременя. В районі с. Завалля Гайворонського району Кіровоградської області виявлено поселення пізнього мезоліту [Даниленко, 1969, с. 56, 59].

Дослідження антропологів показали, що в добу мезоліту і на початку нового кам'яного віку в Подніпров'ї мав місце складний процес змішування місцевого населення з прийшлим — середземноморським. Вчені вважають, що пошуки пам'яток мезоліту є перспективними на території Південного Побужжя (куди входить історична Уманщина) та Подністров'я [Винокур, 2002, с. 67]. У відкритті та дослідженні цих старожитностей вченим можуть допомогти краєзнавці.

У 1950—1990-х роках археологи провели величезну роботу щодо виявлення і дослідження неолітичних пам'яток в різних регіонах України.

На території історичної Уманщини виявлена рання неолітична пам'ятка — поселення в урочищі Мельнича Круча біля села Сабатинівка, розташоване на мисоподібному виступі надзаплавної тераси лівого берега Південного Бугу. Неолітичне поселення виявлено також в південно-східній частині острова Поліжок біля м. Гайворон, що витягнувся вздовж течії Південного Бугу.

Пам'ятки неоліту зафіксовані біля с. Левківка Ново-Архангельського району. На березі р. Синюхи знайдено вироби із кременю: ножі, скребки, проколки, нуклеуси, також глиняний посуд і уламки з орнаментом, характерним для неоліту. Поодинокі знахідки цього ж періоду виявлено біля с. Папужинці, Тальнівського району, це — два кам'яні молотки, мотика, кремнієве долото, глиняне грузило, а також біля сіл Громи та Танське Уманського району — вироби із кременя. Залишки житлового комплексу періоду неоліту виявлено біля селища Завалля (Гайворонського району, Кіровоградської області).

Біля м. Ладижин (Тростянецький район, Вінницька область) знайдено два поселення цього ж періоду, розташованих на правому березі річки Південний Буг. Одне із них знаходиться майже безпосередньо за містом, друге — за 1 км далі на південний схід. Поселення виявлені ще в 1958 р. [Даниленко, 1969, с. 121].

До пізньонеолітичних стоянок на Уманщині належить стоянка Саврань, що на Південному Бузі, дослідження якої проводилось ще на початку 30-х рр., в 1949 і 1955 рр. [Шовкопляс, 1972, с. 86].

Дальше вивчення історії та культури неолітичних племен на території Уманщини

можливе при активній участі краєзнавців. У зв'язку з цим звертаємо увагу на топографію неолітичних стоянок. Останні знаходяться, як правило, на найближчих до води терасах берегів річок і озер. Часто залишки цих стоянок знаходяться на дюнних підвищеннях прирічкових терас. Іноді місцями тимчасових стоянок були острови на річках.

Доба міді та бронзи (IV—II тис. до н. е.) являє собою слідувачий важливий етап у дальшому розвитку продуктивних сил первісного суспільства. При вивченні цього етапу залучають, зокрема, матеріали колоритної трипільської культури (IV—III тис. до н. е.).

Археологічна карта трипільських поселень на Уманщині засвідчує те, що пам'ятки цієї культури зустрічаються у більш, ніж 100 пунктах. Вони є в Умані, майже в усіх селах Уманського району та решти районів, що входять до історичної Уманщини. Значна кількість виявлених на території Уманщини трипільських пам'яток засвідчує, що цей регіон займав надзвичайно важливе місце в поширенні трипільської культури на території України. Дослідження цих пам'яток допомагають більше дізнатися про трипільську культуру, її особливості.

Зокрема, характерні особливості господарства і побуту трипільців добре прослідковуються на прикладі відкритого в 1975 р. і датованого початком IV тис. до н. е. поселення Веселий Кут Тальнівського району, яке разом з іншими (Вільхівець-І, Дешки, Копіювата, Пеніжкове-Пугачівка, Харківка та ін.) складає групу трипільських пам'яток типу Веселий Кут [Цвек, 1995, с. 48].

В останні роки відкриті надзвичайно великі за площею трипільські поселення (Сушківка, Доброводи — 250 га, Майданецьке — 270 га, Тальянки — 450 га.). Такі поселення умовно називають «протомістами». Тому дальші дослідження пам'яток трипільської культури на Уманщині є перспективними і вимагають свого продовження. Краєзнавцям слід добре вивчити матеріали раннього, середнього і пізнього Трипілья з тим, щоб допомогти вченим у фіксації і дослідженні нових пам'яток трипільської культури.

Старожитності епохи бронзи, що засвідчують виділення пастуших племен, пов'язані на території України з II — початком I тис. до н. е. Карта розселення племен цієї доби в межах сучасної України й на суміжних територіях досить строката. За найновішими даними археології, протягом II тис. до н. е. на нинішніх українських землях існувало понад 10 археологічних культур.

На Уманщині у цей час проживали племена ямної культури, пам'ятки якої виявлено біля сіл Піківець, Коржова, Сушківка [Пассек, 1947, с. 8].

На території Жашківського району, біля сіл Баштєчки, Королівка, Нагірна знайдено

понад 200 курганів, що утворювали окремі групи по 5—10 курганів кожна. Досліджено 17 курганів, в яких виявлено 30 поховань ямної культури.

З сіл Уманщини, в яких виявлено пам'ятки ямної культури, слід назвати Колодисте та Луківку, Катеринопільського району. Криві Коліна, Павлівка I та Веселий Кут Тальнівського району.

У кінці бронзового віку на Уманщині проживали племена, що займалися землеробством і скотарством, і залишки їх поселень були виявлені працівниками Уманського краєзнавчого музею у білогрудівському лісі поблизу села Піківець. Саме тому вони і мають назву поселень білогрудівської культури.

Білогрудівські пам'ятки безпосередньо передують пам'яткам раннього залізного віку в лісостеповому Правобережжі і є їх генетичними попередниками. Вони залишені місцевими землеробсько-скотарськими племенами, що були частиною тієї етнічної основи, з якої, на думку вчених, в процесі дальшого історичного розвитку сформувався східнослов'янський етнічний масив [Шовкопляс, 1972, с. 144].

Для білогрудівської культури характерні неукріплені поселення біля водойм та наявність зольників. Білогрудівські зольники являють собою курганоподібні підвищення із золи (попелу) та інших побутових решток — уламків глиняного посуду, кісток тварин, виробів з кременю тощо. Зольники іноді знаходяться на поселеннях, а іноді й на великій відстані від них. Краще всього зольники вивчені навколо Умані, а також у селах Собківка, Краснопілка, Кочержинці, Ятранівка. Вони являють собою підвищення від 0,5 до 0,8 м, а іноді навіть 2 м; діаметр насипу — 20—24 м, іноді — 45—50 м.

У VIII — першій половині VII ст. до н. е. на північному сході Уманщини проживали племена, які дали нам залишки чорноліської культури. Укріплені поселення-городища чорноліської культури виявлені в басейні річок Тясмин та Гірський Тікич [Чабан, 1999, с. 59].

Уманським краєзнавцем Г.Ю. Храбаном було виявлено 32 чорноліських поселення [Храбан, 1964, с. 72]. Відкриття Г.Ю. Храбана мало велике значення. Про це свідчить відгук на статтю Г.Ю. Храбана «Чорноліська культура на Уманщині», надіслану автором для збірника «Археологія» рецензента, О.І. Тереножкіна. 31 березня 1967 року він писав: «Стаття носить інформаційний характер. На Уманщині була відома велика кількість пам'яток білогрудівської культури, але жодної пам'ятки чорноліського типу. Була невідома доля місцевого білогрудівського населення, тому виникла думка про його зникнення до чорноліської пори. Відкриття Г.Ю. Храбана є важливим тим, що позитивно встановило факт місцевого розвитку білогрудівської культури і її перехід в чорноліську до початку скіфського періоду».

Дослідники цього періоду О.І. Тереножкін, Б.О. Рибаків, С.С. Березанська стверджують, що племена білогрудівської і чорноліської культур належали до праслов'янської етнічної спільності.

Отже, за доби бронзи Уманщина була заселена різно-етнічними групами племен, що залишили пам'ятки кількох археологічних культур. При здійсненні краєзнавчих досліджень з археології доби бронзи необхідно з'ясувати наявність відповідних рис археологічних культур, характерних для кожної з них. Особливу увагу краєзнавців слід звернути на пошуки залишків поселень.

Залізний вік у Південно-Східній Європі у його початковій фазі пов'язується з початком I тис. до н. е. При вивченні матеріалів раннього залізного віку дослідники звертаються до старожитностей скіфо-сарматського періоду, який охоплює все I тис. до н. е. і перші століття нашої ери, коли культурно-історичний процес на півдні України визначали іраномовні племена кіммерійців, скіфів, сарматів [Залізняк, 1999, с. 146].

Скіфо-сарматська доба розпочалася з появою в українських степах воєвничих кіммерійців. З тих часів збереглися кам'яні стели — статуї із зображенням людей. Одна з них під час війни в 1944 році була вивезена за кордон, а після повернення залишилась в Київському історичному музеї. Друга стела зберігається в Уманському краєзнавчому музеї (фондовий № 781).

Аналізуючи особливості матеріальної та духовної культури скіфо-сарматського часу в лісостеповій смузі України, ми, як і інші дослідники, акцентуємо увагу на тому положенні, що терміни «Скіфи», «Скіфія» в широкому історичному плані торкалися, за даними Геродота, не тільки власне іраномовних північно-причорноморських скіфів, а й їхніх сусідів — предків слов'ян, фракійців і т. п. Разом з цим ми фіксуємо певні зв'язки, які існували в VII—IV ст. до н. е. між власне скіфами та їх північними сусідами — праслов'янським населенням лісостепової смуги України.

Пам'ятки скіфів-орачів на Уманщині виявлені в Умані, Городецькому, Кочержинцях, Берестівці та ще більш як у 20 населених пунктах. Це були землеробсько-скотарські племена. У скіфських курганах, розкопаних біля станції Умань, виявлені поховання, пам'ятки яких схожі з пам'ятками скіфів-кочівників.

На території Уманщини знайдено сарматське поховання біля с. Нагірна (Жашківський район). Знахідки сарматського періоду також виявлені поблизу с. Колодисте, Тальнівського району. Поблизу с. Баштетчки Жашківського району знайдено сарматське жіноче поховання [Шкулета, 1995, с. 128].

Завдання краєзнавців зафіксувати з використанням спеціальної археологічної літера-

тури найважливіші пам'ятки скіфо-сарматської епохи, включаючи городища, неукріплені поселення, курганні і безкурганні могилиники, все, що може пролити світло на історію населення історичної Уманщини VII—IV ст. до н.е.

Важливе місце у вивченні історії краю належить пам'яткам останніх століть до н. е. і перших століть нової ери. Ці старожитності в різних регіонах України мають свою специфіку, відбиваючи строкату картину етногенезу різних племен і народів. Йдеться, зокрема, про становлення і розвиток ранньослов'янських племен рубежу і перших століть нової ери. Цей аспект безпосередньо пов'язаний з походженням та ранньою історією слов'ян у Європі.

З писемних джерел римського часу (Пліній Старший, Тацит, Птолемей та ін.), ранньовізантійського періоду (Прокопій Кесарійський, Йордан, Менандр та ін.) випливає, що Лісостеп України на рубежі, у першій половині і середині I тис. н. е. заселяли слов'янські племена: венеди, анти і склавини. У цьому зв'язку субстратні археологічні культури (зарубинецька, східно-пшеворська, черняхівська, корчацько-празька і пенківська), безсумнівно представляють місцеві східнослов'янські племена.

На території Уманщини знайдені залишки поселень зарубинецької культури. Це, зокрема, біля с. Родниківка Уманського р-ну, сс. Орадівка та Синиця Христинівського р-ну, а також на середній течії Південного Бугу.

Та найбільше свою єдність і монолітність виявляє на Уманщині, черняхівська культура. Дослідник М.Ю. Брайчевський відмітив, що черняхівські пам'ятки найбільш поширені на Уманщині [Брайчевський, 1964, с. 26]. Їх знайдено більше, ніж у 100 населених пунктах.

Дослідженням черняхівської культури на Уманщині займалися місцеві краєзнавці Г.Ю. Храбан, В.А. Стефанович, О.П. Діденко. Про масштаби досліджень свідчать щоденники археологічних розвідок, які зберігаються в Уманському краєзнавчому музеї. Їх аналіз говорить про проведену велику роботу. Так, лише у 1959—1961 рр. Г.Ю. Храбан виявив і описав 168 поселень черняхівської культури [Храбан, 1959—1961]. Такі ж розвідки проводились Г.Ю. Храбаном і в 1962 р., про що свідчать відповідні записи [Храбан, 1962]. В праці Г.Ю. Храбана «Археологічні пам'ятки Маньківського району» подані відомості про 85 археологічних пам'яток цієї культури [Храбан, 1962].

В.А. Стефанович та О.П. Діденко у своїй монографії подали опис 167 черняхівських пам'яток [Стефанович, Діденко, 1968]. Уточнена топографія переважної більшості знахідок (урочище, куток села чи приватні садиби). Додані також карти поширення їх на Уманщині. Велика кількість об'єктів з цього реєст-

ру виявлені самими авторами, решта описана за матеріалами інших дослідників.

Найбільшу кількість поселень виявлено в Уманському районі біля сс. Городецьке, Дмитрушки, Доброводи, Дубова, Іванівка, Краснопілка, Ропотуха, Старі Бабани, Сушківка, Юрківка, Рижавка. Рештки поселень черняхівського типу виявлено також у Христинівському районі в сс. Верхнячка, Орадівка, Синиця та Тальнівському районі біля сіл Білашки, Веселий Кут, Мошурів. У Жашківському районі це сс. Конельська Попівка, Охматів, Сорокотяга, Хижня.

Наприкінці I тис. до н.е. — у першій чверті I тис. н.е. на території Уманщини існував центр екстенсивного залізодобування.

У сс. Гереженівка, Гродзево, Дмитрушки Уманського р-ну, на поселеннях черняхівської культури культурний шар містив залізні шлаки, сс. Паланка та Піківець — шматки шлаку і криць. Біля с. Ропотуха на черняхівському поселенні знайдено шматки залізного шлаку, а біля с. Фурманка — залізний шлак і залізне тесло, а також шматки кричного заліза. Аналогічні знахідки виявлено біля сс. Собківка, Старі Бабани, Ладжинка, Черповоди, Ятранівка. А із поселення, знайденого біля с. Степківка до Уманського краєзнавчого музею на початку 60-х років потрапила шлакова «чушка» вагою до 30 кг [Храбан, 1964, с. 260—268].

Подібні пам'ятки чорної металургії виявлено також у ряді сіл Маньківського р-ну. Це такі сс. як Дзенгелівка, Добра, Маньківка, Молодецьке [Храбан, 1962, с. 17, 21, 59—60, 76].

Завдання краєзнавців при вивченні старожитностей рубежу, першої половини і середини I тис. н. е. звертати увагу на перші надзаплавні тераси берегів річок та їхніх приток, де можуть бути виявлені поселення зазначених вище археологічних культур.

Отже, археологічні знахідки, що відносяться до найдавніших часів розселення людей на Уманщині, говорять про інтенсивний розвиток населення цієї землі починаючи з палеоліту. Краєзнавці можуть внести і свою частину у вивчення вказаних археологічних пам'яток та виявлення нових, ще не досліджених, особливо — у зв'язку із створенням Зводу пам'яток історії і культури України.

Береговая Н.А. Палеолитические местонахождения СССР / Н.А.Береговая // МИА. — 1960. — № 81. — С. 128—139.

Брайчевський М.Ю. Біля джерел слов'янської державності / М.Ю. Брайчевський. — К., 1964.

Винокур І.С. Археологія у вивченні історії краю / І.С.Винокур // Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: Науковий збірник. — Кам'янець-Подільський, 2002. — С. 64—71.

Гладких М.І. Новий варіант пізньопалеолітичної культури на Черкащині / М.І. Гладких, С.М. Рижов,

М.О. Суховий // Археологічні дослідження на Черкащині. — Черкаси, 1995. — С. 16—23.

Даниленко В.Н. Неолит Украины. Главы древней истории юго-восточной Европы / В.Н. Даниленко. — К., 1969. — 258 с.

Доманицкий В. Исследования и раскопки / В. Доманицкий // Археологическая летопись Южной России. — Т. I. — К., 1899. — 246 с.

Доманицкий В. Раскопки курганов у д. Луковки, Звенигородского уезда / В. Доманицкий // Археологическая летопись Южной России. — Т. II. — К., 1900. — С. 165—168.

Залізник Л.Л. Первісна історія України / Л.Л. Залізник. — К., 1999. — 263 с.

Історія міст і сіл Української РСР: У 26 т. Черкаська область / Редкол.: Стещенко О. Л. (гол.) та ін. — К., 1972. — 788 с.

Коротке звітлення Всеукраїнського Археологічного Комітету за 1925 рік. — К., 1926. — 119 с.

Нариси стародавньої історії Української РСР. — К., 1957. — 632 с.

Обозрение некоторых губерний и областей России в археологическом отношении. // Записки Русского археологического общества. — 1899. — Т. XI. — Вып. I.

Пассек Т.С. К вопросу о среднеднепровской культуре / Т.С. Пассек // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. — К., 1947. — Вып. XVI. — 214 с.

Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2-х т. / Н. Полонська-Василенко. — К.: Либідь, 1992. — Т. I: До середини XVII ст. — 640 с.

Спицын А.А. Раскопки курганов близ села Колодисто-го Киевской губернии. / А.А. Спицын // Известия археологической комиссии. — Спб., 1904. — Вып. XII. — С. 119—126.

Стефанович В.А. Археологические памятники Уманщины / В.А. Стефанович, О.П. Диденко. — Т. 1, 2. — Умань, 1968. // Науковий архів Інституту археології НАН України ф. 12, № 569.

Трусова С.А. Третья конференция по изучению палеолита / С.А. Трусова // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. — 1940. — Вып. III. — 213 с.

Храбан Г.Ю. Археологічні пам'ятки крайнього заходу Черкаської області. Щоденник археологічних розвідок за 1962 р.: ч. 1. Умань, 1962 / Г.Ю. Храбан // УКМ ф. 2553, д-1370.

Храбан Г.Ю. Археологічні пам'ятки Маньківського району. Щоденник археологічних розвідок за 1962 р. / Г.Ю. Храбан // УКМ ф. 2553, д-1372.

Храбан Г.Ю. Археологічні пам'ятки Уманщини. Щоденник археологічних розвідок за 1959—1961 рр. (в 2-х книгах) / Г.Ю. Храбан // Уманський краєзнавчий музей (далі УКМ) ф. 2553, д-1368, д-1369.

Храбан Г.Ю. Черняховские памятники в Уманском районе Черкасской области / Г.Ю. Храбан // МИА. — 1964. — № 116. — С. 72.

Цвек О.В. Веселий Кут — найбільше поселення східнотрипільської культури / О.В. Цвек // Археологічні

дослідження на Черкащині. — Черкаси, 1995. — С. 43—54.

Чабан А. Ю. Середнє Подніпров'я. Кн. 1. / А.Ю. Чабан. — Черкаси, 1999. — 187с.

Черныш О.П. Новые исследования Владимирской позднепалеолитической стоянки / О.П. Черныш // Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН СССР. — 1950. — Вып. XXXI. — 243 с.

Шкулета Л. В. Огляд археологічних колекцій з фондів Черкаського обласного краєзнавчого музею / Л.В. Шкулета // Археологічні дослідження на Черкащині. — Черкаси, 1995. — С. 124—134.

Шовкопляс І.Г. Основы археологии: Вид. 2. / І.Г. Шовкопляс. — К., 1972. — 221 с.

З. В. Священко, Е. Н. Скрипник

АРХЕОЛОГИЯ В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ УМАНЩИНЫ

В статье обобщен опыт археологической науки в системе изучения истории Уманщины. Даны рекомендации по использованию археологических исследований в изучении древней истории края.

Сделан обзор известных археологических памятников и культур на Уманщине за археологическим, хронологическим принципом — от древнего каменного века до раннего средневековья. Обращается внимание на их место в историко-культурном процессе. Обозначены задачи для краеведов, которые могут внести и свою часть в изучение указанных археологических памятников и выявления новых, еще не исследованных.

Z. Svyaschenko, O. Skrypnyk

ARCHAEOLOGY AS A PART OF STUDIES OF THE UMAN REGION HISTORY

This article summarizes the experience of archaeological science in studying the history of the system Umanshchyna. The recommendations for the use of archaeological research in the study of the ancient history of the region.

An overview of the most famous archaeological sites and cultures to Uman for archaeological, chronological order — from ancient Stone Age to the early Middle Ages. Attention is paid to their place in the historical and cultural process. Designated problem for ethnographers who can contribute their part in the study mentioned archaeological sites and identify new, unexplored.

С. П. Сегеда

АНТРОПОЛОГІЧНИЙ ДОРОБОК Ф. ВОВКА: СУЧАСНИЙ ПОГЛЯД

У статті подана загальна оцінка антропологічної концепції Ф. Вовка у світлі сучасних наукових даних.

К л ю ч о в і с л о в а: антропология, антропологічний склад, брахікефалія, соматология, Ф. Вовк.

Федір Вовк — один із найвизначніших вітчизняних вчених кінця ХІХ — початку ХХ ст., внесок якого в усі без винятку напрями українського народознавства важко переоцінити. І все ж антропологічні розвідки посідають особливе місце у науковій спадщині вченого. Підставою для такого висновку є не лише те, що в них вперше дана узагальнююча характеристика фізичних рис українців: ні етнографічні, ні археологічні праці Ф. Вовка не викликали такого розмаїття вкрай суперечливих оцінок, діапазон котрих коливався від беззастережного визнання до цілковитого несприйняття.

Відомо, що Ф. Вовк не був піонером в антропологічному вивченні українців: окремі статті та брошури, присвячені даній проблематиці з'явилися принаймні в 60-х рр. позаминулого століття. Однак праці його попередників, а серед них бачимо таких поважних фахівців, як скажімо, П. Чубинський ґрунтувались на недосконалих методичних засадах, що не давало змоги порівняти дані, зібрані різними дослідниками, і використати їх для широких узагальнень. То ж не дивно, що в расових класифікаціях кінця ХІХ — початку ХХ ст. терени України з її 40-мільйонним, другим за чисельністю народом Східної Європи здебільшого мав вигляд «білої плями» [Див.: Сегеда 2001, с. 7—10].

Цю неприємну для вітчизняної науки традицію порушив саме Ф. Вовк. Перший крок у цьому напрямку вдалося зробити в 1904—1906 рр., коли за підтримки М. Грушевського — голови Наукового товариства ім. Т. Шевченка у Львові — він взяв участь в трьох етнографічно-антропологічних експедиціях на теренах Галичини, Закарпаття та Буковини [Кучер, 1992]. Під час цих експедицій Ф. Вовк провів антропологічні виміри 726 осіб, відзначивши переважання серед них людей з високим зростом, округлою формою голови та темним забарвленням волосся і очей. Зібрані дані склали основу великої статті з антропології гуцулів, де вперше була висловлена думка про приналежність українців до виділеної французьким вченим Й. Денікером «великої південної групи великорослих і темних брахіцефалів, які він називає адріятицькою і яку з антропологічного погляду можна б було назвати просто славянською» [Вовк, 1908, с. 39]. Згодом вона була розвинута й в інших працях Ф. Вовка.

Ще ширші можливості для антропологічного вивчення українців відкрились Ф. Вовкові тоді, коли після двадцятишестирічних поневірянь він дістав дозвіл повернутися до Росії (щоправда, без права мешкати в українських губерніях). В січні 1906 р. він став співробітником Російського музею ім. Олександра III у Санкт-Петербурзі, а вже наступного року — приват-доцентом тамтешнього університету. В стінах цього навчального закладу вчений створив власну антропологічну школу. Згуртувавши біля себе велику групу студентів — вихідців із України (С. Руденка, Л. Чикаленка, О. Шульгина, Н. Лебедева, О. Алешо, Е. Артюхова, В. Сахарова, Б. Крижановського, Н. Кондрашенка), Ф. Вовк налагодив систематичне збирання

антропологічних даних як у межах сучасної України, так і тих регіонах Росії і Польщі, де й досі мешкають великі групи української людності (Холмщина, Курщина, Кубань, Подоння та ін.). Зібрані матеріали стосувались понад 5 тис. осіб, які представляли більше ніж 40 територіальних вибірок українського народу.

На підставі аналізу «класичних» антропометричних й антропоскопічних ознак в трьох — північній, середній і південній — смугах України, виділених на підставі лінгвістичних критеріїв, Ф. Вовк дійшов висновку щодо відносної антропологічної однорідності українського народу. «Українці, — писав він із цього приводу, — є досить одноманітне плем'я, темноволосе, темнооке, вище за середній зріст чи високого зросту, брахіцефальне, порівняно високоголове вузьколице, з рівним і досить вузьким носом, з порівняно короткими верхніми та довгими нижніми кінцівками» [Вовк, 1995, с. 36]. Сукупність цих ознак, що вони в найбільш виразній формі простежуються в середній і південних смугах України, Ф. Вовк назвав «українським антропологічним типом», відхилення від якого «...в нечисленній кількості осіб можна спостерігати на скрайках території, заселеної українцями». На його думку, їх «... легко пояснити сусідніми етнічними впливами», тобто змішуванням з суміжними етнічними групами. За Ф. Вовком, українці належать до поширеної на Балканах адриатичної, або динарської раси, виявляючи спорідненість з південними і, частково, західними слов'янами — сербами, хорватами, чехами, словаками, за винятком поляків [Вовк, 1995, с. 36].

Концепція Ф. Вовка йшла врозріз з відомою шовіністичною тезою про «єдиний руський народ» з його трьома гілками, і це викликало негативну реакцію деяких представників російської антропологічної науки. Незабаром після появи згаданої праці керівник московської школи антропології академік Д. Анучин піддав її гострій критиці, звинувативши Ф. Вовка в методичних похибках, суб'єктивних оцінках ступеню антропологічної однорідності і генетичних зв'язків українського народу, помилковості висновку про «праслов'янський» характер динарської раси [Анучин, 1918]. Згодом ці звинувачення повторили деякі радянські дослідники, не зупиняючись перед навішуванням Ф. Вовкові політичних ярликів. Прикладом такої некоректної критики можуть бути висловлювання відомого московського антрополога Г. Дебеца. Аналізуючи розвиток етнічної антропології в Росії в кінці XIX — на початку XX ст., він писав: «Волков був передусім українським буржуазним націоналістом. Прагнення відділити український народ від російського червоною ниткою проходить через праці його і його учнів» [Дебец, 1963, с. 219]. До критики праці Ф. Вовка, що буцімто лежить в основі якихось невідомих науці «расистських

схем» українських буржуазних націоналістів, пізніше долучився й український антрополог В. Дяченко. [Дяченко, 1965, с. 19—21]. Щоправда, згодом він визнав, що його критика на адресу Ф. Вовка і деяких інших зарубіжних і вітчизняних науковців носила упереджений характер, викликаний вимогами стандартної партійної ідеології, щирісердно вибачившись за це [Дяченко, 1999, с. 122], В. Дяченко наголосив на тому, що «... роль Ф. Вовка в розвитку української етнології, археології, а також антропології та українознавства взагалі, організації та підготовці наукових кадрів величезна ...» [Дяченко, 1999, с. 116].

Як же слід оцінювати антропологічну спадщину Ф. Вовка?

За підсумками сучасних досліджень, проведених з урахуванням широкого комплексу ознак, на теренах України виокремлюється чотири основні антропологічні зони, а саме: північна, центральна, західна і південна [Сегеда, 2001, с. 102].

Північна зона охоплює Волинь, Правобережне та Лівобережне Полісся, Північ Галичини, людність яких за певними характеристиками (відносно широке і невисоке обличчя, помірний розвиток третинного волосяного покриву, світліша пігментація волосся тощо) тяжіє до білорусів, західних росіян, східних литовців і східних естонців — носіїв так званого «валдайсько-верхньодніпровського» антропологічного комплексу. Прикметно, що на Волині і Правобережному Поліссі — прадавній колисці слов'янства — збереглися деякі архаїчні риси фізичного типу. Одним із перших на це, до речі, звернув увагу Ф. Вовк, зауваживши, що «тут (...) заховалось старовинне населення країни» [Вовк, 1995, с. 16].

Центральна антропологічна зона охоплює майже всю Середню Наддніпрянщину, більшу частину Поділля і Слобожанщини, де поширений центральноукраїнський тип. За багатьма характеристиками він є проміжним між крайніми морфологічними варіантами, зосередженими в північних, західних та південних областях України, що, пояснюється як давніми етногенетичними процесами, так і змішуванням вихідців із різних куточків історичних українських земель в добу пізнього середньовіччя. У деяких районах Середньої Наддніпрянщини, особливо в Пороссі, простежується певна степова (монголоїдна) домішка, пов'язана із впливом кочівницьких груп давньоруського часу.

Західна зона обіймає Закарпаття, гірські райони Карпат, Прикарпаття та Буковини, людність яких, надто гуцули Закарпаття і Північно-Західної Буковини, загалом характеризуються рисами, властивими носіям «динарських» варіантів, а саме: яскраво вираженою брахікефалією, вузьким і високим обличчям, дуже темним волоссям, найвищим в Україні відсотком темних очей і опуклих спинок носа.

За межами України цей комплекс ознак широко представлених на Балканах і суміжних з ними територіях серед чорногорців, сербів, боснійців, північно-західних румунів, південно-західних словаків, окремих груп греків і угорців.

Південна антропологічна зона України охоплює значну частину Буковини, Північно-Західне Причорномор'я, Нижнє Подніпров'я, де виділяється два варіанти: прутський і нижньодніпровський. Обидва варіанти, які відрізняються між собою за деякими ознаками будови обличчя, характеризуються відчутною домішкою «неопонтійських» (південноєвропейських) рис, тобто менш округлою формою голови, високим зростом, темною пігментацією волосся та очей, значним розвитком третинного волоссяного покриву.

Попри наявність на теренах України згаданих антропологічних зон, відмінності між окремими територіальними групами українського народу носять помірний характер. Більшість населення України відноситься до одного і того ж антропологічного типу, який І. Раковський і С. Руденко називали «альпо-адриатичним» [Раковський, Руденко, 1922], В. Дяченко — «центральноукраїнським» [Дяченко, 1965], Т. Алексеева — «подніпровським» [Дяченко, 1965]. За підрахунками В. Дяченка, центральноукраїнський тип властивий понад 75%, тобто переважній більшості сільського населення України. За його словами, «українці загалом антропологічно менш різноманітні, ніж, наприклад, німці або італійці, південні й північні групи яких дуже відрізняються за антропологічним складом, пігментацією і рядом інших ознак» [Дяченко, 1965, с. 126]. Відсутність різних відмінностей між людиною різних регіонів України засвідчили підсумки статистичного аналізу одонтологічних і дерматогліфічних характеристик, проведених автором даного повідомлення із застосуванням комп'ютерної техніки. Отже, висновок Ф. Вовка про відносну однорідність українського народу, який був об'єктом критики з боку Д. Анучина та його послідовників, підтвердили результати подальших досліджень.

Безпідставними виявились й звинувачення щодо низького методичного рівня антропологічних досліджень Ф. Вовка.

Відомо, що Ф. Вовк був послідовником французької антропологічної школи, представники якої — П. Брока, П. Топінар, Л. Манувріє та інші доклали чимало зусиль для вдосконалення методики фіксації морфологічних ознак. Готуючись до своєї першої експедиції, український вчений замовив у Парижі найновіший антропологічний інструментарій і детально обговорив з Л. Манувріє методику дослідження [Вовк, 1995, с. 10]. Повернувшись в Росію, він не припиняв стосунків із провідними зарубіжними фахівцями: регулярно листувався з ними, реферував їхні праці, брав участь у

роботі міжнародних зібрань антропологів, де, зокрема, обговорювались і питання методики антропологічних досліджень [Франко, 2000]. Отже, жодних підстав для сумнівів щодо фахової підготовки Ф. Вовка, який, як відомо, створив в Санкт-Петербурзі власну наукову антропологічну школу — немає.

Інша річ — порівняння даних його вихованців-студентів, які брали участь у польових дослідженнях. Аналіз цифрових даних, наведених в праці Ф. Вовка, показує, що в деяких випадках їм справді не вдалося позбутися впливу суб'єктивних чинників при визначенні описових ознак, надто пігментації очей і волосся. Це спричинило надто великі коливання у групових характеристиках. Так, Н. Кондрашенко зафіксував у західних повітах Катеринославської губ. 26 %, а в східних — лише 4 % змішаних відтінків очей. Можна навести й інші подібні приклади. Однак розбіжності у визначеннях описових (якісних) соматологічних ознак між окремими дослідниками і навіть даними, зібраними одним і тим же автором в різні роки, — трапляються дуже часто: ще відомий російський дослідник С. Чепурковський на конкретних прикладах з антропології Росії показав, що похибка спостереження в деяких випадках значно перевищувала реальні відмінності між обстеженими групами [Чепурковський, 1913, с. 105]. Для подолання суб'єктивізму в практику антропологічних досліджень 60—70-х рр. ХХ ст. увійшли персональні контакти між окремими дослідниками, повторні обстеження одних і тих же груп, спеціальні поправочні коефіцієнти при зіставленні матеріалів різних авторів.

Прикметно, що окремі методичні погрешності, допущені в процесі польових досліджень, практично не вплинули на загальну антропологічну характеристику українського народу, що її містить праця Ф. Вовка, а саме: переважання брахікефалії, відносно темне забарвлення волосся і очей, пряма форма носа («ніс рішуче прямий»), високий зріст. Виняток становить хіба що ширина обличчя, яке, за даними сучасних досліджень, в українців не вузьке, як вважав Ф. Вовк, а досить широке в масштабі Східної Європи [Сегеда, 1994, с. 64].

Чимало нарікань з боку опонентів Ф. Вовка викликала його теза про приналежність українського народу до динарської, або адриатичної раси. При цьому чомусь замовчувалась та обставина, що її обґрунтування містять праці провідних європейських антропологів кінця ХІХ — початку ХХ ст.: Е. Амі й Ж. Денікера, з якими Ф. Вовк мав нагоду спілкуватись під час свого вимушеного перебування в Парижі. В архіві українського вченого зберігається конспект неопублікованої лекції професора Е. Амі, де йшлося про приналежність слов'ян до двох великих антропологічних груп, а саме: 1) світловолосої та світлоокої, суббрахікефальної та

низькорослої, поширеної серед полабських слов'ян (венедів), поляків, білорусів та росіян; 2) темнолоосої, темноокої, брахікефальної, висококорослої, до якої відносяться серби, хорвати, словенці, чехи, словаки та українці. Близьких поглядів дотримувався й Ж. Денікер, за схемою якого динарська раса поширена на північному узбережжі Адриатичного моря серед південних слов'ян, в саме: хорватів, сербів, чорногорців, боснійців, яким властиві високий зріст (168—172 см.), брахікефалія (головний показник — 85—86), темне або чорне хвилясте волосся, темні очі, доволі високі обличчя, пряма форма спинки носа і трішки смаглява шкіра. Схожі ознаки, за спостереженнями Ж. Денікера, в дещо «пом'якшеному» вигляді переважають серед поляків-гуралів, «русинів» високогірних районів Карпат і решти українців [Deniker, 1899].

Погляди представників французької антропологічної школи, що свого часу мала величезний авторитет, безперечно, вплинули на висновки Ф. Вовка при визначенні місця українців в тогочасних схемах расових типів Європи.

Слід мати на увазі, що з точки зору сучасної антропології пошуки статичного, раз і назавжди визначеного місця окремих етнічних груп в штучно створених системах расових типів позбавлені сенсу. Це пояснюється тим, що ареали расових комплексів в наші дні дуже «розмиті», характеризуючись наявністю численних перехідних зон, а в антропологічному складі будь-якого народу в залежності від рівня узагальнення можна виявити більшу чи меншу кількість морфологічних варіантів [Алексеев, 1979]. Отже, доцільно вести мову не про їхню расову приналежність, а про входження до великих груп, або пучків популяцій, що характеризуються переважанням певних морфологічних рис і локалізуються у більш-менш компактних ареалах. На наш погляд, українці — представники дніпровсько-карпатської групи антропологічних типів — загалом займають проміжне положення між північною та південною гілкою великої європеїдної раси, тяжіючи до останньої [Сегеда, 2001, с. 143]. На південних антропологічних зв'язках українського народу акцентувала свою увагу й Т. Алексеева: «...за всім комплексом расоводіагностичних рис росіяни і білоруси тяжіють до північно-західних груп, українці — до південних». А саме на них вперше звернув увагу Ф. Вовк, вказавши на приналежність українців до динарської раси [Алексеева, 1973, с. 272].

Багато критичних зауважень викликала теза Ф. Вовка про протослов'янський характер брахікефальної темнопігментованої динарської раси, якої дотримувалося й багато інших французьких, австрійських, польських і російських вчених (Е. Амі, Й. Піч, П. Мінаков, І. Коперницький, Ю. Талько-Гринцевич, В. Воробйов,

П. Мілюков, Д. Золотарьов тощо). Водночас в антропологічній літературі кінця XIX — першої половини XX ст. мали також місце спроби довести, що «праслов'яни» були світлопігментованими доліхокефалами (чеські дослідники Л. Нідерле і Г. Матейка, російські вчені І. Анучин, К. Іков, М. Зограф і А. Краснов, польський фахівець Я. Чекановський, німецькі антропологи Е. Айкштедт, Ф. Гінтер, І. Швідецькі). Між прихильниками цих протилежних за своєю суттю концепцій точились гострі дискусії, про що свідчить переписка Ф. Вовка з іншим представником французької антропологічної школи і його особистим другом — Л. Нідерле. Цікаво, що зауваження українського вченого сприяли тому, що його чеський колега згодом переглянув свої уявлення про фізичний тип «протослов'ян» [Наулко, 2001, с. 212], дійшовши висновків про те, що він склався за участі різних морфологічних компонентів.

Як своєрідну данину часу можна розглядати деяку термінологію антропологічних розвідок Ф. Вовка: інколи він називав антропологічні ознаки «етнічними», хоча між антропологічним типом і етнічною приналежністю немає внутрішнього причинного зв'язку. Вчений надто спрощено підходив до питання про причини появи змішаних антропологічних варіантів на території України, зводячи їх лише до впливу сусідніх народів. Він помилявся, наділяючи пращурів сучасних слов'янських народів такою рисою як брахікефалія. Однак основні положення концепції Ф. Вовка значною мірою все ж витримали випробування часом.

Оцінюючи антропологічну спадщину Ф. Вовка, відомий український вчений і літератор В. Петров писав: «До яких висновків не прийшла б антропологічна наука в своєму дальшому розвитку, які б поправки і коректи не були внесені у визнання, запропоновані Ф. Вовком, навіть коли б його погляди були заступлені зовсім іншою, цілком відмінною концепцією, все ж характеристика антропологічного типу українського, яку зробив Ф. Вовк, збереже своє значення як певний «основоположний» етап в розвитку української антропологічної науки» [Петров, 1992, с. 95]. З цією оцінкою не можна не погодитись.

Алексеев В.П. Историческая антропология / В.П. Алексеев. — М.: Высшая школа, 1979. — 215 с.

Алексеева Т.И. Этногенез восточных славян по данным антропологии / Т.И. Алексеева. — М., 1973. — 273 с.

Анучин Д.М. К антропологии украинцев / Д.М. Анучин // Русский антропологический журнал. — 1918. — №1 — 2. — С. 49—60.

Вовк Хв. Антропометричні досліді українського населення Галичини, Буковини й Угорщини / Хв. Вовк // Матеріали до українсько-руської етнології. — Львів. — Т.10 — 1908. — С. 6—39.

Вовк Хв. Антропологічні особливості українського народу / Хв. Вовк // Студії з української етнографії та антропології. — К., 1995. — С. 7—38.

Дебец Г.Ф. Этническая антропология в трудах русских антропологов конца XIX — начала XX века (петербургская и московская школы / Г.Ф. Дебец // Очерки истории русской этнографии, фольклористики и антропологии, вып. II. — Труды Института этнографии АН СССР. — М., 1963. — Т. 85. — С. 207—224.

Дяченко В.Д. Антропологічний склад українського народу / В.Д. Дяченко. — К., 1965. — 129 с.

Дяченко В.Д. Не тільки чорні брови, карії очі (антропологічні типи на етнічній території українського народу) / В.Д. Дяченко // Віче. — 1992. — №4. — С. 114—122.

Кучер Р.В. Наукове товариство імені Т. Шевченка. Два ювілеї. — К., 1992. — 112 с.

Наулко В. До питання українсько-чеських взаємин: листи Любора Нідерле і Ченека Зіберта до Ф. К. Вовка / В. Наулко // Слов'янські культури в європейській цивілізації. — К, 2001.

Петров В. Походження українського народу. — К., 1992. — 192 с.

Происхождение и этническая история русского народа по антропологическим данным // Труды Института этнографии им. Н.Н.Миклухо — Маклая: Новая серия. — Т.88. — М., 1965. — 415 с.

Раковський І. Погляд на антропологічні відносини в українського народу / І. Раковський, С. Руденко // Збірник математично-природописно-лікарської секції Наукового товариства ім. Шевченка у Львові. — 1927. — Т. XXVI. — С. 204—214.

Сегада С. Антропологічна спадщина Ф. Вовка в світлі сучасних наукових даних / С. Сегада // Федір Вовк. Антропологічні особливості українського народу. — К., 1994 — С. 55—74.

Сегада С. Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект / С. Сегада. — К., 2001. — 256 с.

Франко О.Ф. Вовк — вчений і громадський діяч / О. Франко. — К., 2000. — 378 с.

Чепурковский Е.М. Географическое распределение формы головы и цветности крестьянского населения преимущественно Великороссии / Е.М. Чепурковский // Известия ОЛЕАЭ при Московском университете. — М., 1913. — 105 с.

Deniker J. Les ras de l'Europe / J. Deniker // L'Anthropologie. — 1899. — Т.11. — N.2.

С. П. Сегада

АНТРОПОЛОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ Ф. ВОВКА: СОВРЕМЕННЫЙ ВЗГЛЯД

Статья посвящена анализу антропологического наследия Федора Вовка — выдающегося украинского ученого конца XIX — нач. XX ст., создавшего собственную этнологическую школу.

Обосновывается вывод о том, что основные положения концепции антропологического состава украинского народа, разработанной Ф. Вовком в 1916 г., выдержали испытания временем.

S. Seгада

THE ANTHROPOLOGICAL HERITAGE OF F.VOVK AND MODERN SCIENCE

The paper is devoted to the analysis of the anthropological heritage of Fedir Vovk—the distinguished Ukrainian scientist of the end of the XIX- the beginning of the XX-th century., who created his own scientific school in ethnology. It is known that the main statements of the concept of the anthropological composition of the Ukrainian nation, developed by F.Vovk in 1916, were proved by time.

А. С. Смирнов

ПИСЬМО КНЯЗЯ ДОЛГОРУКОВА ИЗ КИЕВА (первые посещения Трои российскими подданными)

В статье, на основании текста письма 1803 г. князя Алексея Долгорукова, одного из первых россиян, посетивших Троаду, анализируется представления современников об истории и материальных свидетельствах существования древней Трои.

К л ю ч е в ы е с л о в а: история археологии, Троя, князь Алексей Иванович Долгоруков, князь Андрей Иванович Вяземский, Марий Габриель Шуазель-Гуфье.

Присоединение в конце XVIII в. к Российской империи земель Северного Причерноморья, столь насыщенных античными древностями, не могло не вызвать интереса в кругах просвещенного общества. Аристократы стали обращать свой взор не только на описания античных богов и героев, но на вполне материальные свидетельства древней греческой истории. И не только в степях Тавриды, но на земле Эллады и легендарного Илиона. Именно древняя Троя была одним из главных объектов интереса, но немногие в те годы смогли лицезреть места, где сражались Ахиллес, Патрокл, Гектор.

Первым из таких счастливых был князь Алексей Долгорукий, изложивший свои впечатления в письме к князю Андрею Ивановичу Вяземскому, отправленном из Киева 10 июня 1803 г. Текст письма хранится в фонде Вяземских Российского государственного архива литературы и искусства [РГАЛИ, ф. 195, оп. 1, д. 508, л. 1—2 об.].

Личность автора письма можно установить хотя и предположительно, но с весьма большой долей вероятности. В письме указаны только имя и фамилия автора. На рубеже XVIII и XIX вв. здравствовало три Алексея Долгоруковых. Алексей Алексеевич (1767—1834),

министр юстиции (1827), член Государственного Совета (с 1829); Алексей Николаевич (1750—1816) — генерал-лейтенант, член Военной коллегии; Алексей Иванович (1777—1840), позднее известный как масон.

Можно утверждать, что автором письма был Алексей Иванович Долгоруков. Он единственный из трех, кто на рубеже XVIII—XIX в. посещал Турцию. В конце XVIII в. А.И. Долгоруков служил при русском посланнике В.С. Томара в Константинополе.

Князь еще в двухлетнем возрасте (1879), был записан в лейб-гвардии Преображенский полк солдатом, позднее произведен в сержанты и переведен в Семеновский полк (1791). Но в 1796 г. решил оставить воинскую службу и «по именному приказу Его императорского величества выпущен к статским делам в губернские секретари». А на следующий год, (1797) получив по высочайшему повелению чин титулярного советника, принят в Государственную коллегию иностранных дел и «причислен к Царьградской миссии» [АВПРИ, ф. 159, оп. 464, д. 1209, л. 1].

Покинув воинскую службу А.И. Долгоруков в 1796 г. поступил «вольноприходящим для рисования» в Академию художеств. По всей видимости, князь обладал художественным даром. Всеволод Долгоруков, биограф рода Долгоруковых, утверждал, что Алексей окончил Академию художеств с золотой медалью [Долгорукие, 1869, с. 163—164]. Но по изданным материалам Академии князь в 1796 и 1797 гг. получил вторые серебряные медали [Сборник материалов, 1864, с. 355, 366]. Но в архиве академии есть только запись за 1796 г.:

«посторонний приходящий для рисования. Князь Алексей Иванович Долгорукий за рисунок с натуры. Второй серебряной медали» [РГИА, ф. 789, оп. 19, д. 697, л. 45].

Свое дарование художника Алексей Долгоруков реализовал в многочисленных видах Константинополя, поступивших в императорский Эрмитаж.

Обратимся к тексту письма. Его содержание говорит о том, что князь А. Долгоруков представлял себе полемику о Троянской войне, ведущуюся в научных кругах того времени. Письмо он начинает фразой: «споры о Троянской войне, или, скорее, о самом факте этой войны, продолжаются до наших дней». Действительно, к 1803 г. дебаты о легендарности или историчности Троянской войны продолжались, хотя общее мнение склонялось в пользу последней версии.

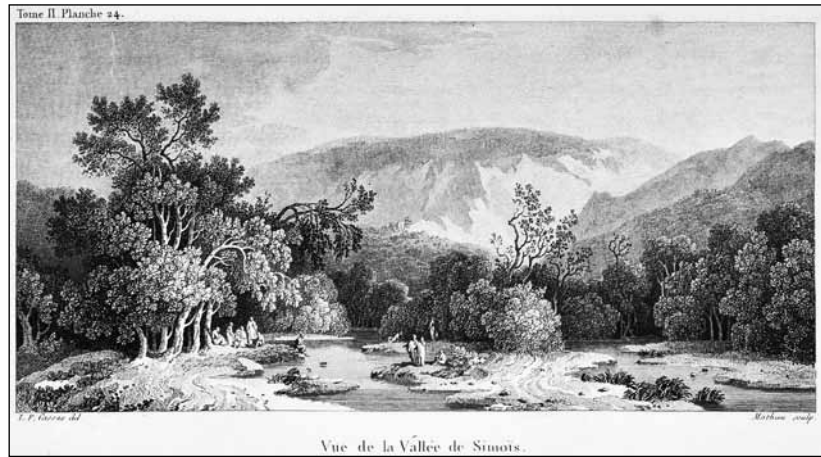

Рис. 1. Вид долины Симоиса на рубеже XVIII—XIX вв.

Троянские притчи были известны русским книжникам начиная с XIV в. [Егунов, 1962, с. 197]. На рубеже XV—XVI вв. появились первые списки труда сицилийца Гвидо де Колумна «История, в ней же пишется о разорении града Трои». Во времена Петра I был отпечатан перевод с латинского этой популярной повести [Гвидо де Колумна, 1709], выдержавшей с 1709 по 1717 г. три издания. М.В. Ломоносов в 1748 г. перевел из Илиады речь Одиссея.

В 70-х годах XVIII в. по заказу Г.И. Потемкина опубликован перевод Илиады, выполненный коллежским секретарем из Новороссии П.Е. Екимовым [Омировых творений, 1776, 1778]. Спустя десять лет из-под пера выпускника Московского университета Е.И. Кострова вышел новый перевод Илиады [Гомерова Илиада, 1787].

Печатались труды по истории Греции. В 1773 г. опубликован перевод А.Н. Радищева книги Габриэля Бонно де Мабли «Размышления о греческой истории» [Мабли, 1773]. Людям, интересующимся древней историей Эллады, было откуда черпать сведения об Илионе.

Возможно, одним из источников информации для А. Долгорукова был друг и родственник А.И. Вяземского Н.М. Карамзин. Историк в начале 1790 г., будучи во Франции, посетил заседание Парижской академии

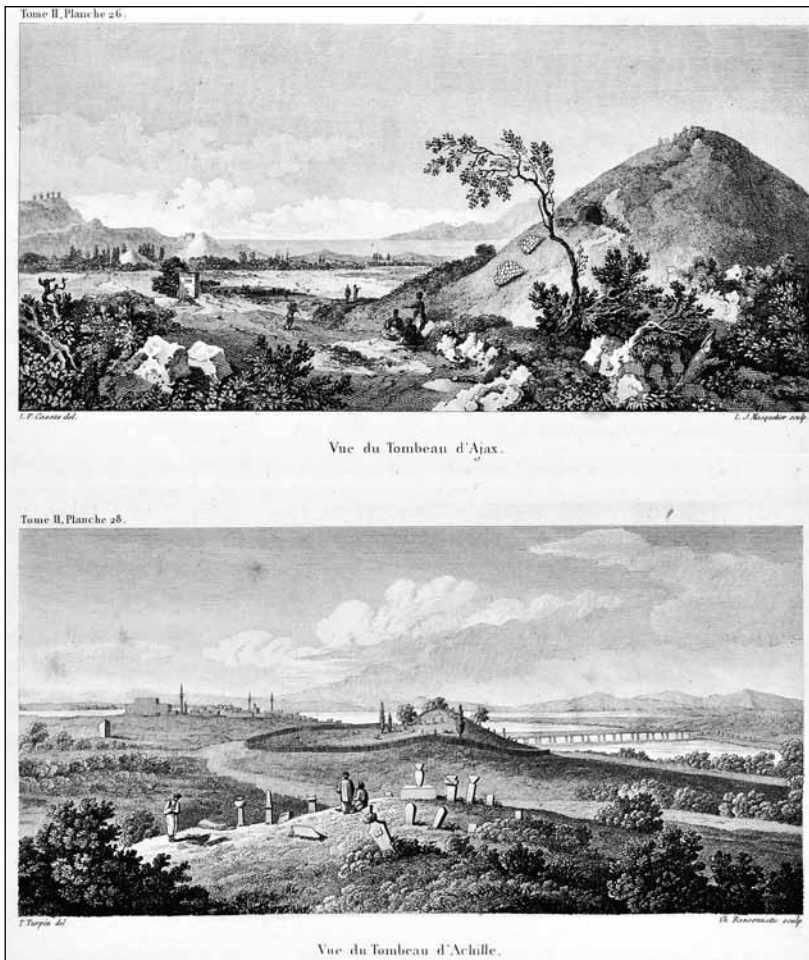

Рис. 2. Вид «могил Аякса и Ахилла» на рубеже XVIII—XIX вв.

надписей, чтобы высказать свое восхищение аббату Ж.Ж. Бартелеми, автору известного в Европе «Путешествия младшего Анахарсиса по Греции в половине IV в. до Рождества Христова».

Но Н.М. Карамзина более привлекало литературное творчество Ж.Ж. Бартелеми, а не его труды об антиках. «Древняя Греция, столь для нас любопытная, которой удивляемся в ее развалинах и в малочисленных до нас не дошедших памятниках ее славы, — никогда еще не была описана столь совершенно». Слушать же ученое выступление антиквара историка было не интересно. «Диссертация аббата Бартелеми, в которой дело шло о медалях Ионафановых, Антигоновых, Симеоновых, не могла занимать меня» [Карамзин, 1983, с. 96, 320].

Судя по тексту письма, А. Долгоруков так же вдохновлялся не столько научными штудиям, сколько красотой поэтических строк Гомера. «В самом деле, кто же он, читающий описание гнева Скамандра у Гомера, этой ревущей как бык реки, которая, низвергая свои бурные потоки, свои могучие воды, выбрасывает мертвых и охватывает живых своими разъяренными волнами; кто же, спрашиваю я, тот, кому не интересно, каков же он, -божественный Пелеев сын, который должен был сию минуту быть поглощен, но спасся; сердце радуется, и хочется увидеть, наконец, этого грозного врага, самого доблестного врага греков, и восхититься им... это было столь естественно, что я последовал сему порыву».

Однако князя ждало глубокое разочарование. Никаких бурных вод он не увидел. «Грозный Скамандр, к которому я боялся приблизиться, теперь лишь мелкий ручей, томящийся среди песков равнины. Безмятежен его иссохший брат Симоис, восхищавший взгляды богов серебристыми волнами; он теперь лишь тина, заросшая тростником, и не противится даже взорам смертных».

Не оправдались и надежды князя лицезреть древние камни Трои. «Я должен был увидеть руины и обломки стен знаменитого Илиона. Напрасно искал я их глазами — не нашел я ни каменных кладок, ни тесаного камня. С этого момента все оцепенело в глубине моей души, иллюзия развеялась, и я больше не пытался установить связь с топографией Гомера».

Тем не менее, князь попытался соотнести увиденный им пейзаж с «топографией Гомера». Он отыскивает место битвы между ахейцами и троянцами «на равнине, окруженной Симоисом и Скамандром, которая была полем битвы двух партий, местом свершения стольких героических деяний и свидетелем стольких кровопролитий». Но и здесь он не увидел следов сражений, достойных поклонения. «Видны холмики, рассыпанные тут и

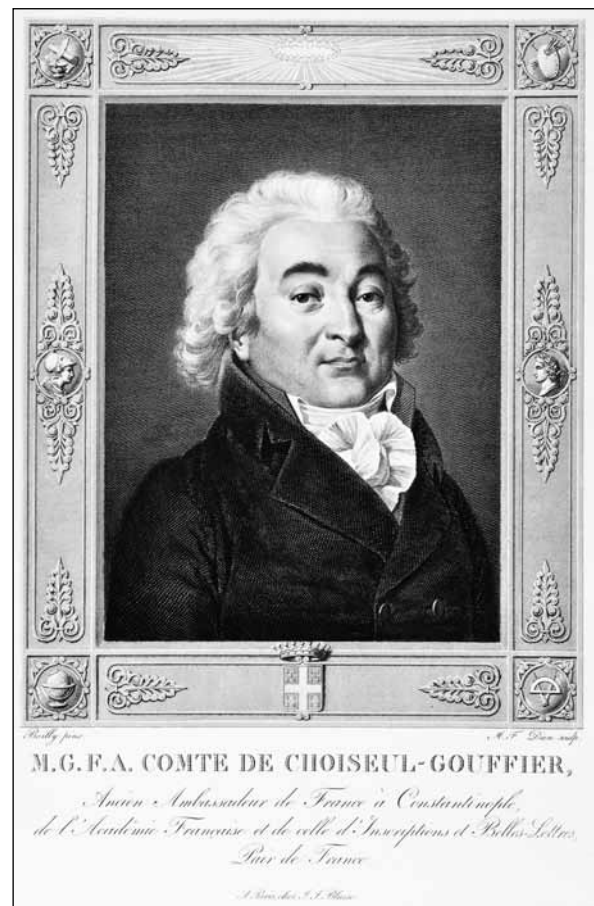

Рис. 3. Мари-Габриэль-Флоран-Огюст де Шуазель-Гуфье

там, порою слишком беспорядочные для того даже, чтобы воображение могло принять их за курганы».

Но это не остановило князя, продолжившего поиски свидетельств Троянской войны. Он осмотрел «оба высоких мыса, расположенных в стороне от пролива Дарданеллы, мыс Ретей и мыс Сигей, должны были, видимо, служить гробницами. Первая, гробница Аякса, которую мы находим сегодня открытой или намеренно разрытой, была раскопана Помпеем; раскопки второй, принадлежавшей другому предводителю греков, быстрому Ахиллу, несколько лет назад провел граф де Шуазель-Гуфье».

А. Долгорукий не случайно упоминает имя графа Шуазеля-Гуфье. Французский аристократ Мари-Габриэль-Флоран-Огюст де Шуазель-Гуфье с молодости проявлял интерес к античному наследию. Окончив колледж Даркура, он продолжил образование под руководством друга своего отца, аббата Бартелеми, автора уже упоминавшегося «Путешествия молодого Анахарсиса». Ж.Ж. Бартелеми укрепил интерес молодого графа к истории Греции. В 24 года (1776), уволившись с воинской службы, Шуазель-Гуфье отправился в первое путешествие в Грецию, где на собственные средства провел раскопки. По возвращении издал первый том

своего сочинения «Живописное путешествие по Греции» [Choiseul-Gouffier, 1782], был избран в Академию надписей и изящной словесности, а в 1884 г. во Французскую академию.

Эта поездка имела не только научное, но и политическое значение. Граф должен был ознакомиться с османско-российскими отношениями. Политическая часть была выполнена успешно и в 1784 г. Людовик XVI назначает его послом в Константинополь, что позволило графу продолжить археологические изыскания. Революцию 1789 г. во Франции аристократ принял враждебно и в 1893 г. эмигрировал в Россию, где прожил 9 лет под именем Антона Густавовича. Екатерина II наградила его хорошей пенсией, а Павел I назначил директором Императорской библиотеки и президентом Академии художеств.

Взошедший на престол Александр I добился, чтобы Шуазель-Гуфье был исключен во Франции из списка эмигрантов, что позволило графу в 1802 г. вернуться на родину и восстановиться в правах. В последние годы жизни он занимался подготовкой последних томов своего «Живописного путешествия по Греции».

При скепсисе современников к личности графа, необходимо признать, что именно Шуазель-Гуфье задолго до Г. Шлимана, высказал предположение, что руины Трои надо искать близ холма Гиссарлык. Именно это место граф обозначил на своей карте как «Местонахождение руин» [Криш, 1996, с. 20]. Хотя работы графа содержали немало археологических сведений, для российских

антиковедов имя Шуазеля-Гуфье осталось практически забытым.

Как видно из текста письма А. Долгорукова, он был знаком с трудами Шуазель-Гуфье, за год до того уехавшего из России. Князь мог читать первый том «Живописного путешествия по Греции». Но непосредственно Трое посвящены материалы второго тома, первая часть которого вышла в Париже только в 1809 г. Так что А. Долгоруков, скорее всего, почерпнул свои сведения лично от Шуазель-Гуфье, покинувшего Петербург в 1802 г.

Алексей Долгоруков являлся «вольноприходящим» слушателем Академии художеств именно в годы, когда ее президентом являлся Шуазель-Гуфье. Именно из рук французского эмигранта молодой князь получил 19 декабря 1797 г. «вторую серебряную медаль» [Сборник материалов, 1864, с. 366]. Этих двух людей могло сближать сходство жизненных взглядов. Оба покинули воинскую службу ради дипломатии, любви к живописи и античности.

Русский князь удосужился разыскать «еврея Саломона», который в корыстных целях вел «собственные тайные раскопки», продавая найденное Шуазель-Гуфье. То, что князь обладал столь подробными сведениями, которые он не мог почерпнуть в трудах Шуазеля-Гуфье, подтверждает предположение, что князь обсуждал в Петербурге с французским эмигрантом детали его работ в Троаде.

То, что А. Долгоруков был лично знаком с Шуазелем-Гуфье, подтверждает и его ссылка на «хитроумное мнение аббата Шевалье». Князь имеет в виду путешественника и археолога, которого чаще упоминают в литературе как Лешевалье (Lechevalier). Жан-Батист Лешевалье был известен как знаток греческого языка, что послужило причиной приглашения его Шуазелем-Гуфье то ли в качестве секретаря, то ли научного консультанта. Знаток Гомера, Лешевалье тщательно изучил район, где располагалась древняя Троя. Результаты исследований он изложил в трехтомном издании «Путешествие в Троаду» [Lechevalier, 1802], вышедшем в Париже в 1802 г., одновременно с первым томом «Живописного путешествия по Греции» Шуазеля-Гуфье. Вполне возможно, что тонкости «хитроумного мнения аббата» князь почерпнул из разговоров с французским эмигрантом. В отличие от имени своего патрона Шуазеля-Гуфье, имя Лешевалье в отечественной литературе упоминается неоднократно [Бузескул, 1891, с. 6; 2005, с. 55].

Еще одним источником информации для А. Долгорукова мог стать секретарь Шуазеля-Гуфье Франсуа Кауффер. Именно его Шуазель-Гуфье послал для раскопок «могилы Ахилла», не снизойдя до раскопок самостоятельно.

Рис. 4. Титульный лист второго тома «Живописного путешествия по Греции» Шуазеля-Гуфье, посвященного Трое

Ф. Кауффер был прекрасным топографом, автором карт, опубликованных в «Живописном путешествии» [D'Eichthal, 1874, р. 15]. В последствие топографическими материалами Ф. Кауфера пользовались многие русские офицеры при составлении описаний побережья Черного моря [Бережок, 2010, с. 150—151]. Как и патрон, Ф. Кауффер не принял французскую революцию 1789 г., за что и пострадал, отсидев несколько недель во французской тюрьме в 1792 г.

В последние годы XVIII в. Ф. Кауффер, в качестве венного инженера и топографа, находился в Турции. Но, разделяя симпатии Шуазеля-Гуфье к России, активно сотрудничал с императорским посольством в Константинополе и непосредственно с российским послом В.С. Томара, который докладывал в Петербург о важных услугах французского инженера самому императору Павлу I [Frumin, 2011, с. 15—23]. Не исключено, что Ф. Кауффер мог встречаться с сотрудником посольства А. Долгоруковым, благо оба разделяли любовь к истории древней Греции и могли делиться результатами своих путешествий.

Князь А. Долгоруков, заканчивая свои рассуждения о древней Трое, утверждает, что «этих двух гробниц (АС — Аякса и Ахилла) достаточно, чтобы укрепить наш дух относительно количества свидетельств, связанных с Троянской войной». Трудно сказать, что больше убедило князя в этом утверждении. Аргументы Шуазеля-Гуфье, «хитроумное мнение» Лешевалье или собственные впечатления, но он сделал правильный выбор в пользу реальности событий Троянской войны.

Путешествие князя Алексея Долгорукова в Троаду на рубеже XVIII—XIX вв. совпадает со временем качественного изменения русской дворянской культуры. В более ранние годы россияне, как правило, отправлялись за рубеж с образовательными или служебными целями. Но по мере знакомства с достижениями европейской культуры они стали руководствоваться собственными представлениями и интересами. Российское шляхетство в начале XIX в. уже переросло позиции ученичества и занялось самостоятельным культурным творчеством на ниве европейских традиций [Козлов, 2003; Стефко, 2010].

Российская аристократия для своих зарубежных путешествий обычно выбирала европейские

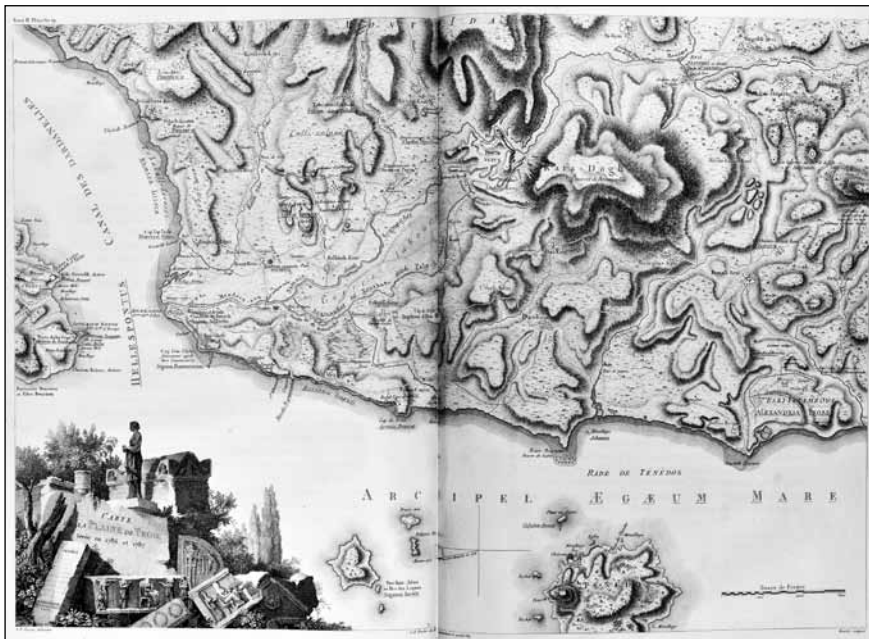

Рис. 5. Карта Троады из второго тома «Живописного путешествия по Греции» Шуазеля-Гуфье

страны. Любители античности предпочитали Италию, реже Грецию. Граф Алексей Долгорукий, хотя и оказался в Османской империи по служебной надобности, направился не на афинский Акрополь, а в захолустные местечки Передней Азии, где кроме опаленных солнцем полей лицезреть было нечего. Не красоты и прописные восторги предшественников, а стремление посетить овеянные легендами места подвинули князя направиться в дальние провинции Сиятельной Порты.

Спустя почти полвека, в 1849 г., путешествовавший в этих местах поэт Петр Вяземский, сын Андрея Ивановича, отмечал безжизненность природы и сложности пребывания на берегах Скамандра: «герои Илиады — и комары и блохи», с ужасом восклицал поэт. [Вяземский, 1879, с. 400—409].

Алексей Долгоруков не просто стремился познать чужую для него культуру, а реализовал вполне конкретный интерес к определенным памятникам древности. Хотя нельзя не видеть в его стремлении ознакомиться с краем «вызывающем интерес как в связи с блестящими деяниями времен губительной войны, так и в связи с чарующим его описанием божественного воспевателя всеми почитаемой Илиады, в отношении которой даже время не осмелилось следовать своим непреложным законам: оно содрогалось, но не нарушало ее божественную гармонию», явных отзвуков уходящей эпохи романтизма.

Впечатления князя, которыми он делится с одним из просвещеннейших личностей России, Андреем Ивановичем Вяземским, отразили интересы и представления российского аристократического общества о мире древней Греции, ее

культурных и материальных памятниках. Для удовлетворения своих интересов, во многом далеких от науки, А. Долгорукий ознакомился с трудами французских путешественников и ученых, не преминул лично побеседовать с некоторыми из них. А оказавшись на месте Великого Илиона, детально осмотреть местность, сверить литературные свидетельства с реальностью и даже найти участников раскопок.

Это еще не наука, но уже и не пустое любопытство. Подобные князю Алексею Долгорукому дилетанты способствовали проникновению в глубины российского общества интереса к древностям, готовя почву для создания научных исторических обществ.

Бартелими Ж.Ж. Путешествия младшего Анахарсиса по Греции в половине IV в. до Рождества Христова: В 9 т. / Ж.Ж. Бартелими. — М., 1803—1819.

Бережок В.П. Военно-топографические описания побережья Черного моря в собрании графа Александра Григорьевича Строганова / В.П. Бережок // Вестник Одесского национального университета. — 2010. — Т. 10. — Вып. 21.

Бузескул В.П. Введение в историю Греции. Обзор источников и очерк разработки греческой истории в XIX и в начале XX века / В. П. Бузескул. — СПб., 2005.

Бузескул В.П. О Раскопках Шлимана в Трое, Микенах и Тиринфе / В. П. Бузескул. — М., 1891.

Вяземский П.А. Князь Андрей Иванович Вяземский / П.А. Вяземский // Полное собрание сочинений князя П.А. Вяземского. — СПб., 1879. — Т. 2.

Гвидо де Колумн. История, в ней же пишется о разорении града Трои / Гвидо де Колумн. — М., 1709.

Гомерова Илиада. — СПб., 1787.

Долгорукие, Долгоруковы и Долгоруковы-Аргутинские / Под ред. и ответственностью князя Всеволода Долгорукова. — СПб., 1869.

Егунов А.Н. Ломоносов — переводчик Гомера / А.Н. Егунов // Литературное творчество Ломоносова. — М.—Л., 1962.

Карамзин Н.М. Письма русского путешественника / Н.М. Карамзин. — М., 1983.

Козлов С.А. Русский путешественник эпохи Просвещения. В 3 т. / С. А. Козлов. — СПб., 2003. — Т. 1.

Криш Г.Э. Сокровища Трои и их история / Г.Э. Криш. — М., 1996.

Омировых творений часть 1, содержащая в себе двенадцать песен Илиады. Перевел с греческого коллежский секретарь Петр Екимов. — СПб., 1776.

Омировой Илиады часть 2, содержащая в себе последние двенадцать песен. [Пер. П.Е. Екимова]. СПб., 1778.

Мабли Г.Б. Размышления о греческой истории, или о причинах благоденствия и несчастья греков / Мабли Габриэль Боно де. — СПб., 1773.

Сборник материалов для истории императорской С.Петербургской Академии художеств за сто лет ее существования / Под ред. П.Н. Петрова. — СПб., 1864. — Часть I. — 1758—1811.

Стефко М.С. Европейское путешествие как феномен русской дворянской культуры конца XVIII — первой четверти XIX в.: Дисс. ... канд. ист. наук / М.С. Стефко. — М., 2010.

Choiseul-Gouffier M. Voyage pittoresque de la Grece / M. Choiseul-Gouffier. — Paris, 1782.

D'Eichthal G. Le site de Troie selon M. Lechevalier ou selon M. Schliemann / G. D'Eichthal. — Paris, 1874.

Frumin Mita. François Kauffer: at home among strangers, a stranger at home. The late of cartographer in foreign service in the age of empires / Mita Frumin // Восточный архив. — 2011. — № 2 (24).

Lechevalier J.B. Voyage de la Troade, fait dans les années 1785—1786 / J.B. Lechevalier. — Paris, 1802.

О. С. Смирнов

ЛИСТ КНЯЗЯ ДОЛГОРУКОВА З КИЄВА
(Перші відвідування Трои
російськими підданими)

Стаття присвячена аналізу листа князя Олексія Івановича Долгорукова до князя Андрія Івановича Вяземського. Лист був відправлений з Києва 10 червня 1803 р. Він містив опис подорожі князя О. Долгорукова на місце існування легендарної Трои, його враження і думку про достовірність Троянської війни, співставлення виявлених ним свідчень давнини з «топографією Гомера». У листі князь торкається результатів відвідувань цих місць антикваріями, в першу чергу французами — Огюстом Шуазель-Гуфье, Франсуа Кауффером і деякими іншими. За підсумками своєї подорожі О. Долгоруков робить справедливий висновок про достовірність подій Троянської війни і реальне існування на цьому місці легендарного Ілліону. Подорож князя збігається з часом якісних змін російської дворянської культури на межі XVIII—XIX ст., коли на зміну закордонним поїздкам з освітніми або службовими цілями російські мандрівники стали керуватися власними уявленнями й інтересами.

A. Smirnov

LETTER TO PRINCE
DOLGORUKY OF KIEV
(the first visit to ancient city of Troy
by Russian subjects)

The article analyzes the letter written by Prince Alexey Ivanovich Dolgorukov to Prince Andrei Ivanovich Vyazemsky. The letter was posted from Kiev in June 10, 1803. It contained a description of Alexey Dolgorukov's journey to the legendary Troy location, his impressions and opinions on Trojan War reality, and comparison of the ancient artifacts found by Dolgorukov to «Homer's topography». The letter touches upon the results of antiquaries' visits, French ones, such as Auguste de Choiseul-Gouffier, François Kauffer and others. After his journey, A. Dolgorukov has come to conclusion that the Trojan War really took place and that the legendary Iliion really existed at that location. The Prince's journey coincided with the changes in the Russian nobility's culture between the 18th and the 19th century, when Russian travelers minded own interests in their foreign travels, rather than simply do an educational or official trip.